nedžad
LATIĆ

krv bijelog horoza

Nedžad Latić

Krv bijelog horoza

Sarajevo, 2005.

Naslov:	Krv bijelog horoza
Autor:	Nedžad Latić
Lektor:	Omer Resulović
Izdavač:	Bosančica print
Korice:	Mile Srdanović
DTP:	Amir Fatkić
Biblioteka:	Akme

CIP - Katalogizacija u publikacija
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4 (497.6) -31

LATIĆ, Nedžad
Krv bijelog horoza /Nedžad Latić. - Sarajevo :
Bosančica-print, 2005. - 200 str. ; 20 cm. –
(Biblioteka Akme)

ISBN 9958-650-24-x

COBISS.BH-ID 14420230

Šeb zi zindan, bi haber, zindanijend.
Šeb zi sultan, bi haber, sultanijend.

Zatvorenik obnoć u zatvoru, i ne zna da je.
Sultan dok spije, što je sultan, i ne haje.

Mesnevija, hazreti Mevlana Dželaludin Rumi
(Prema prijevodu hadži hafiza Halida Hadžimulića,
bejt prepjevao pisac romana)

PRVO POGLAVLJE

1.

Kao da je vrijeme Bosnu pregazilo četveronoške; tako su prošle četiri godine rata i za njima četiri godine mira. Pa, onda, još hramajući na jednu nogu, kao da je zastajalo na svakoj prestupnoj godini, nastavilo koračati navršavajući prvu polovicu dvadesetog stoljeća. Ovako su razmišljale mostarske dućandžije, na dan prvog aprila hiljadu devet stotina četrdeset i osme godine, pokušavajući zbijati šalu s vremenom.

"Kako li će se svršiti naredne četiri godine?", othuknuo je mršavi i ćelavi limar Ragib.

"Ah, ko li živ, ko li mrtav, do tada, moj Ragibe", odmahnuo je rukom stolar Fadil.

"Ako bih mogao pojmiti da vakat ide četveronoške, onda mogu reći da mi je ovo proljeće još i steono", malo se nasmijao brkati kazandžija Mustafa, koji je sjedio do limara.

To je sve bilo od zbijanja šale na taj dan. A nekad su mostarske liske, kako su zvali mostarske dućandžije, prvi april doživljavali kao svoj bajram-šege. Iskupili bi se po ćepencima i šegačili se po vas cijeli dan, smišljajući jedan drugom šaljive doskočice i smicalice.

Tad su samo pušili i othukivali, gledajući niz ulice nakinđurene socijalističkim patriotskim dekorom. Crvenim zastavama i parolama veličani su pobjednici i oslobodioci grada.

Kako su bili oprezni i suzdržani u šegačenju, tako su bili suzdržani u svemu. Bilesi, više se nisu smjeli oduševljavati ni proljetnom suncu, kao ni bijelom beharu trešanja. A kao da je sam

Bog, zato što su oslobodioci željeli osloboditi grad i od Njega, pjevajući: "Ova kapa sa tri roga, borit će se protiv Boga", provocirao ljepotom i bjelinom behara, tako su bile izbeharale bašče po sokacima. Ako bi neko na tu bjelinu rekao mašallah, ujeo bi se za jezik, pomislivši kako ni bijeli behar po avlijama nije smio biti ljepši od crvene dekoracije kojom su oslobodioci nagizdali ulice grada.

Pošto nikog nije nasmijao svojom šaljivom opaskom, kazandžija se podigao s ćepenka i otišao u svoj dućan. Tako su se dućandžije rastali ne proslavivši svoj bajram-šege.

A mnogo godina kasnije, kad su kazandžiji Mustafi predavali rahmet, prisjetit će se njegove opaske o godinama koje su prolazile mostarskim dućanima, poput steonih krava, i reći kako je bio u pravu.

"I mačići su se te godine kotili s četvere oči", prisjećao bi se limar Ragib.

Prošle su još četiri godine pune progona i hapšenja, da bi, i nakon njih, hiljadu devet stotina i pedest i druge godine nastupila suša kakvu živi Hercegovci nisu upamtili za svog zemana.

I oni rijetki koji će sa svojom djecom doživjeti hiljadu devet stotina i šezdeset i osmu i sa svojim unucima hiljadu devet stotina devedeset i drugu godinu, predavat će Mustafi stotinu rahmeta ibreteći se njegovoj vidovitosti.

"Mustafa bi još jednom umro od žalosti kad bi vidio šta se iz tog steonog vakta otelilo, moja djeco!", pripovijedao bi starac Ragib, koji je nadživio svoje akrame.

A malo ko mu je, i od njegova roda, vjerovao.

2.

Istoga dana, prvog aprila, slijedeće, hiljadu devet stotina i četrdeset i devete godine, na ćepencima ispred dućana nije sjedio niko. Samo su golubovi šćućureni, naježenih peruški oko vrata, kunjali i gugutali na ćepencima ispred prozora i vrata dućana.

"Ovakav vakat nije zapamćen od kada je kos pocrnio",

othuknuo je sarač Ismail prolazeći s hanumom pustim sokakom pored svog zamandaljenog dućana koji mu je nova vlast bila konfiskovala.

Pogladio je s dva prsta velike brkove, crne kao krila crne ptice kosa, i othuknuo, toliko da je poplašio golubove koji su odletjeli s ćepenaka, vinuvši se iznad krova kule, preko Neretve. Golubovi će se i vratiti i ponovo gugutati na ćepencima, a da niko na ćepenku nije odahnuo. Sunce kako nije ni izlazilo iza sivih oblaka, tako nije ni zalazilo, pa se mrak tiho spustio na puste mostarske sokake.

3.

Slijedećeg dana grijalo je sunce. U jednoj avliji ispod smokve stajala su dva mladića i razgovarala poluglasno. Bila su to dva brata; Salih i Omer Behmen. Onom višem, plavom štrkljavom mladiću, titrao je blag osmijeh na licu, dok je razmetljivog, očito mlađeg, brata upozoravao da bude tiši i da ne gestikulira rukama dok govori.

Avlija je bila popločana šarenom kaldrmom. Mozaik kaldrme bio je sačinjen od oblutaka iz Neretve koje je Salih, ovaj stariji brat, roneći vadio iz vode, a babo mu ih ugrađivao u kaldrmu kao da je tkao šaren ćilim na zemlji.

Dok su razgovarali o nekom, očito opasnom i tajnom poslu, majka ih je gledala kroz prozor. Bila je crna korpulentna žena, tipična Hercegovka, s jemenijom na glavi i tespihom u desnoj ruci.

"Bože, sačuvaj mi djecu od zla pogleda, zla časa i zle sudbine! Učini da ih svako voli i da rastu pod okriljem Tvojim! Molim Ti se, o Ti Koji sve vidiš!", molila se šapatom pružajući dlanove ispred sebe.

Kad je Salih završio razgovor s bratom, ušao je u kuću tiho kao da ne želi ometati majku u molitvi.

"Salihe", dozvala ga je taman kad je bio zakoračio u halvatić.

"Molim, majko", odazvao se.

"Samo je dragi Bog prijatelj insanu", progovorila je kao da

pjeva neku tugaljivu pjesmu na hercegovačku kajdu.

"Samo Bog nikad nikog izdao nije!"

"Zašto mi to govoriš, majko?"

"Jer, dobro upamti, da čovjeka izda žena, roditelj, brat, prijatelj... Nekad čovjek u mukama sam na sebe slaže, svjedoči protiv sebe, k´o najveći dušmanin", izrecitovala je, očito davno i dugo smišljan, savjet, kao da citira nekog velikog alima.

"Nek ti bude draža i Božija srdžba od ljudske milosti, sine moj!"

Salih je stajao, držeći kaput u ruci, i čudio se majci kako je otkrila suštinu njegovog tajnog posla o kojem je razgovarao s bratom.

"Allah je s nama, majko", odgovorio joj je svojom omiljenom parolom koju su uzvikavali na omladinskim sastancima, vješajući kaput na čiviluk.

Starica se već okrenula prozoru zagledana u avliju, a on se povijenih leđa provukao kroz vrata halvatića. Suze su joj se bile pomolile u očima, pa ih je s dva prsta potrala i uzdahnula.

4.

Sutradan, kad je puhao jak vjetar i njihao beharli-trešnjeve grane skupa s mnogobrojnim crvenim zastavama, a oblaci zastirali sunce, u limarskoj radnji malog mostarskog dućana stariji čovjek, gologlav, kovao je sulunare, kad mu priđoše dvojica ljudi u kožnim kaputima i sa šeširima na glavama. Prije nego što su ušli u radnju nadmeno su zagledali noževe, furune, krive i sulunare. To je bilo vrijeme konfiskacije dućana i, po kazivanju onih koje je takva nesreća zadesila, to su činili ljudi u kožnim kaputima.

"Bujrum", obratio im se limar dok je kuckao komad lima.

Znao je po odijelima da su izvidnica eksproprijacije. Takvi su, možda, baš ova dvojica prošle godine u maju posjetili sarač Ismaila i trgovca Abdurahmana Blagajca, pa su oni ostali bez dućana. Još su Abdurahmana i njegovog sina bili uhapsili.

"Našli malom naka ćageta u hastalu", komentirao je Ahdurahman razlog njihova hapšenja.

Šutjeli su zaokupljeni svojim pregledom stvari. Razdvojili su se ka suprotnim zidovima radnje.

"Da li još neko radi s tobom?", upitao je onaj prvi, dok je prilazio limarovom radnom stolu.

"Imam jednog šegrta", odgovorio je.

"U socijalizmu neće biti šegrta, druže!" opomenuo ga je ljubazno.

Limar se brecnuo zbog lapsusa, pa je prestao kuckati, zagledavši se u udbaša.

"A gdje ti je taj tvoj šegrt?"

"Izišao je."

"Gdje je otišao?!"

"More bit da je na ručku, more bit da je u džamiji."

Limar se, shvatajući ozbiljnost situacije, pridigao od stola i ponizno odgovarao.

"U ovoj državi živjet će se od rada, a ne od klanjanja!", ukorio ga je ovaj put prijetećim glasom.

Drugi posjetitelj otvorio je fioku i prevrtao sveske i papire u njoj. Među njima bio se zaturio jedan fišek, papirnata kesa za sitni šećer. Dok ga je vadio iz fijoke, rasuli su se listovi papira po podu. Na jedoj stranici pisalo je velikim slovima, štampanim na šarpirografu: PROGRAM ORGANIZACIJE MLADI MUSLIMANI. To, kao i sve preostale sveske i papire, pokupio je i stavivši ih pod pazuh, ispod kaputa, krenuo prema vratima.

"Reci svom šegrtu da me čeka ovdje kad dođe!", zapovjedio mu je pri odlasku.

5.

Već trećeg dana aprila, kad su Sarajevo obuzele zakašnjele babine huke, puhao je šipur i padala kiša sa susnježicom, a Miljacka tekla mutna, u sali zgrade Državnog sekretarijata za unutrašnje

poslove ministar policije Uglješa Danilović sazvao je sastanak za dvanaest šefova Uprave državne bezbjednosti iz većih bosanskih gradova.

Ministar je sa svojim pomoćnikom prišao pročelju dugog stola i bacio na njega fascikl. Oni su stajali mirno po šesterica s obje strane stola. Pozdravio ih je dok je tražio penkalo u untrašnjem džepu sakoa. Ispod pazuha mu je izvirila drška pištolja zabodenog u kožnu futrolu.

"Sjedite!"

Posjedali su, nakon što je i on sjeo u fotelju, s velikim naslonjačem.

"Prema našim informacijama u našoj republici djeluju dvije veoma moćne neprijateljske organizacije. Djeluju s klero-nacionalističkih pozicija. Evo, u Mostaru smo našli Program muslimanske terorističke organizacije. Otkrili smo da negdje oko Vareša djeluju Križari, katolička teroristička organizacija. Po svemu sudeći, ove su dvije terorističke organizacije u sprezi. Prije nego što dam riječ svom pomoćniku Krstičeviću, želim javno pohvaliti pripadnika Uprave državne bezbjednosti druga Duku", dao je sažetu informaciju o razlogu sastanka.

Svi su se okrenuli prema Dušanu, koga je ministar oslovio nadimkom. Niko, osim ministra i kolege koji je sjedio prvi s desna do Duke, nije znao zbog čega je pohvaljen. Kasnije će saznati da je on taj koji je u šegrtovoj ladici u limarskoj radnji pronašao Program organizacije Mladi muslimani.

"Bliži se 14. april, Dan policije. Od vas zavisi hoćemo li i kako ćemo ga proslaviti. Od vas očekujem da otkrijete neprijatelje i pohapsite bande!"

Nakon izdate naredbe, dugo je šutio prelazeći pogledom preko svakog od prisutnih kao da ih je prebrojavao.

"Riječ dajem svom pomoćniku", progovorio je mrzovoljno i nadmeno.

"Da pojednostavimo; kolovođe su im hodže i popovi", obratio im se Krstičević, smješeći se.

"Najgori lopovi..." dobacio je onaj što je sjedio do Duke.

"Zamolio bih vas da svaki pojedinačno dođete kod mene u

kancelariju i primite zadatke. Ovim završavam sastanak. Stvar je veoma hitna!"

Ustali su se kad se ministar digao i stajali su sve dok nije napustio salu.

6.

Istog dana u predvečerje, vraćajući se sa sastanka u Sarajevu, dvojica udbaša vozila su se u policijskoj kampanjoli preko Čađavice, cestom između Varcar Vakufa i Ključa. Kao da su se tek tu, na jugozapadnim padinama Manjače, osjetili dovoljno sigurnim i dovoljno daleko od Sarajeva i šefova. Nakon duge šutnje prvi je progovorio onaj što je vozio:

"Evo ti prilike za onog tvog ´odžu, što je pokrenuo tužbu protiv tebe da si mu kao četnik silovao ´odžinicu."

"Kao da mi čitaš misli. To mi je na umu još od sastanka u Sarajevu."

Tapšali su se po ramenima i trubili krdu promrzlih krava, koje su, vraćajući se sa ispaše, lijeno prelazile cestu.

"Častim u krčmi."

Uskoro se policijska kampanjola zaustavila ispred krčme *Mećava*. Iza ugla, na ražnju se okretao pečen odojak.

"Ko da smo ga poručili", radovao se onaj što je obećao častiti.

"Baš je mećava", žalio se vozač zaklanjajući nadlakticom oči od vijavice.

7.

Četvrtog dana, kad su kameniti pločnici mostarskih ulica bili klizavi i bijelili se od okrunjenih latica behara i pahuljica snijega, ulice su bile puste. Ni u svoje avlije svijet nije zalazio.

Navečer, mjesec je bio visoko iznad Veleža i obasjavao

usnuli grad u svom hladnom kamenu, u onu istu avliju, gdje su ispod smokve razgovarala dva brata, ušlo je osam naoružanih ljudi. U to doba noći u mostarske avlije zalazili su samo ljudi prepoznatljivi po kožnim kaputima ili dugim crnim mantilima, i šeširima. Predvodila su ih ona ista dvojica udbaša koji su tako bahnuli i u limarsku radnju prije čctiri dana.

Starica, majka dvojice mladića, koji su razgovarali u avliji, kao da se još odprekjučer nije bila pomakla sa sećije. Sjedila je pored prozora zagledana u tek ozelenjelu smokvu. Kasnije će pričati da se tad prisjećala svoga rahmetli muža dok je sa sinovima, kad su još bili dječaci, posadio smokvu i oko nje strpljivo, cijelo ljeto, redao šarene oblutke iz Neretve.

"Tobe jarabbi", zaibretila se kad su u avliju bahnuli ljudi u šeširima i crnim dugim mantilima, misleći da su prikaze.

Neće se moći pomaći sa sećije kad je hlupila halka na vratima. Vrata nisu bila ni zaključana, jer se Omer još nije bio vratio, pa ih Salih, koji je jedan sahat prije bio ušao u kuću, a da ga majka nije ni primijetila, nije bio zaključao. Tako su, nakon ulaska kroz otškrinuta vrata, s uperenim pištoljima i šmajserima, udbaši zatekli nepomičnu staricu na sećiji. Niti je mogla izgovoriti riječ, niti je ispustila avaza, kad joj se, prikaza primakla na korak ispred sećije. Ni on nije izustio ni riječi stojeći ispred nje s pištoljem u rukama, dok su se ostali otšunjali u druge odaje.

Za samo nekoliko minuta proveli su Saliha vezanih ruku na leđima. Dvojica su ga pridržavala ispod pazuha jednom rukom, a drugom su mu svijali glavu umotanu u kaput. Osim kaputa na glavi, bio je obučen u hlače i potkošulju. Druga su ih dvojica pratila držeći čvrsto šmajsere u rukama naslonjene na prsa.

Starica ni tad nije avaza pustila, a ni suzu joj u oku nije niko vidio. Kako je vidjela da joj sina izvedoše bosa preko avlije: zadnji od četverice udbaša u lijevoj ruci nosio mu je cipele, a u desnoj još pridržavao šmajser uperen mu u leđa, tako je jauknula i pala po sećiji. Onaj što je držao pištolj uperen u nju, vratio ga je u futrolu pod pazuhom, kao da ju je ubio bez ispaljenog hica. Odmaknuo se od nje, da bi se pridružio preostaloj dvojici udbaša u pretraživanju odaja.

8.

U zoru, to će biti šesti april, u Ćelovini, zatvorskoj kuli nedaleko od Mostara, gdje nije dopirao pjev horoza, ni glas mujezina, koji su toga jutra budili usnule mostarske sokake, pa ih je, nakon što se osvijestila čula i Salihova majka, u zatvorskoj ćeliji ležali su po podu, na bok okrenuti, zatvorenici. Niko nije bio budan: ili su spavali ili bili onesviješteni, kad Saliha ubaciše u ćeliju. Kao sarhoš nakon kafanske tuče kad u zoru bahne kući, krvava lica, naslonjen ramenom na zid, Salih je stajao ispred vrata, prije nego što je primijetio malo slobodnog prostora na podu ispod prozora. Doteturao se do tog mjesta pazeći da nekog ne nagazi. Stavivši jedau cipelu pod rame, a drugu pod bok, legao je na beton. Drhtao je stišćući zube i šake na očima. Ponekad bi nekontrolirano jauknuo kad bi mu jači bol probadao oči ili stomak.

Kako mu je hladnoća obuzimala tijelo, tako su mu se jači i češći bolovi javljali u kostima. Kad je uspio otvoriti jedan očni kapak, primijetio je kroz otvoren prozor da vani pada snijeg. Zapravo, bila je prava vijavica. Ugledavši krajičak neba i kamenite planinske vrhove Prenja, zaključio je da vijavica puše iz pravca Sarajeva. I pored strašnih bolova imao je volje zamisliti kako će vijavica u Sarajevu nervirati pobjednike koji će slaviti dan oslobođenja grada.

A prošle godine, kada su oni na taj isti dan održavali sastanak užeg rukovodstva Organizacije, Sarajevo je blistalo u suncu.

Kad više nije mogao izdržati drhtavicu i bolove, i zajaukao, jedan je robijaš progovorio:

"Ovaj mora da je bombardovao Beograd!"

Kao da se mrtvac u grobu našalio, tako i toliko su su se ostali smijali.

"Ma nije Švabo, naš je", izgrcao je drugi, a zatim se nakašljao tako bolno da se pokajao što je napregnuo pluća da izgovori pet riječi.

Salih se, s ono malo svijesti što mu bolovi nisu bili oduzeli, teško odupirao shvatanju da leži u nekoj kolektivnoj grobnici s osuđenicima koji kao da čekaju deportaciju u Džehennem.

Onda su se otvorila vrata, prema kojima niko, pa ni Salih, nije pogledao. Jedna snažna ruka zgrabila ga je za jaku od kaputa i podigla od poda. Izveli su ga, a niko se, kao da su stvarno bili mrtvi, nije ni pomjerio u sobi.

U hodniku je bila gluha tišina. Osim koraka sprovodnika ništa se nije čulo. Salih je hodio bos. Nije uspio uzeti ni cipele.

Dok su se spuštali u mračne podrume, osjetio je toplu vlagu. Vlaga, plač i jauci podsjetili su ga na sinoćnje batine koje je dobio u jednoj od kancelarija iza ovakavih vrata. Čuo je jezive krike, jauke, psovke i udarce... Učinilo mu se kako čuje krckanje kostiju, kao kad se kundurom zgazi srča! Tijelo mu je zadrhtalo, a koljena su počela klecati. Usporio je korak, tako da ga je sprovodnik povukao za sobom do pred vrata, koja će odgurnuti nogom, i ugurati ga u mračnu odaju. Jadva je raspoznavao da uz zidove stoje ljudi, mučenici koji su kunjali klateći se na nogama. Onome mučeniku, do koga su dogurali Saliha, spale su hlače na pod, a niz noge su mu se slijevali curci krvi iz popucalih vena.

"Sagni se i navuci hlače!", naredio mu je sprovodnik. Kako se mučenik htio sagnuti, tako je pao prsimice na beton ispred Salihovih nogu.

Prije nego što će napustiti odaju, sprovodnik mu je zapovijedio da se ne naslanja na zid, ne obazirući se na mučenika koji je ležao onesviješten na podu, krkljajući bale iz usta kao da puše balončiće. Stajao je iznad njega, strijepeći kad će puknuti posljednji balončić na njegovim usnama. Ni o čemu drugom nije mislio, osim o Danteovom čistilištu, vjerujući da je baš na dnu Džehennema. Kad je osjetio kako se rastaje s pameću, gubeći se u krugovima čuda, straha, jeze, gađenja, žalosti, bola i nemoći, neko je počeo pjevušiti na italijanskom jeziku. Ugledao je drugog mučenika u budžaku koji je sjedio usrane zadnjice okrenut prema njemu. Pjevao je i mlatarao rukama po tijelu, kao da zahvata vodu ispred sebe, pa se njome teče. Bariton je postajao sve glasniji, razumljiviji i umilniji. Salih je učio dove da mu pamet razazna da li je u Džehenemu, ili gleda dunjalučku

pozorišnu predstavu, valjda operetu, nije se baš razumio u žanrove pozorišne umjetnosti, u kojoj glavni i jedini junak, u vrhuncu sreće i zadovoljstva, pjeva svojoj dragoj, iza svakog refrena izgovarao je ime Manuela, dok se kupa u toploj i mirišljivoj kupki. I, što se junaka ticalo, koga samo glumi mučenik u budžaku, on je sigurno bio stretan i uživao je u zamišljenoj kupki i pjesmi. Problem je bio publike, odnosno samog Saliha, kome se povraćalo od smrada nedžaseta koji je Italijan razmazivao po tijelu, kao da masira kožu masnom žutom ilovačom u nekom venecijanskom kupatilu. Ostala je publika, stojeći uz zid, kunjala i ignorilala predstavu, kao da im se nije gledala repriza.

Danteov junak nije bio završio pjesmu, dugo je otezao glasom na zadnjem vokalu svake četvrte riječi, kad su se vrata otvorila, i kad ga je jedan od peterice sprodovnika, spucao pendrekom po ćelavom tjemenu.

"Opet cmizdriš za Musolinijem, majku ti žabarsku!", opsovao je onaj koji ga je prvi udario.

On se, držeći dlanove na licu, preturio nazad i pao na potiljak pjevajući. Trebalo ga je udariti s još nekoliko puta palicom da bi prestao pjevati. Uzeli su ga za noge, kuda se najmanje bio umazao nedžasetom, i izvukli kao leš iz odaje. Možda je bio i umro. Ako je bilo tako, Salih bi srcem posvjedočio da je umro pjevajući. Kao da se kupao u toploj kupki prekrasnog venecijanskog kupatila.

Druga dvojica zgrabili su onog mučenika ispred Salihovih nogu, hvatajući ga ispod pazuha. Vukli su ga na koljenima, tako da su mu se hlače izvratile i vukle iza njega po podu, a cipele spale s nogu i ostale u ćeliji.

Saliha je onaj peti sprovodnik, što je izostao iza ostalih, samo gurnuo prema vratima. I on, onako visok i povijen, zamalo nije pao, prije nego što se uhvatio za štok. Valjda nije mogao odoljeti da ga ne udari nogom u zadnjicu, dok se povijen pridržavao za štok, tako da ga je izbacio na hodnik.

Visok kao i Salih, kad se uspravi, sprovodnik ga je na hodniku uhvatio za kosu i zgurena poveo za sobom kao da vodi konja za grivu. Kad su se ispeli, Salih više nije znao na kojem su spratu, i došli pred jednu kancelariju, gdje se nisu čuli jauci, niti

koraci, sprovodnik mu je, držeći ga za kosu, stegnuo glavu pod pazuho, još jednom ga udario šakom u nos, kao kad kočijaš tuče jogunasta konja, i odgurnuo ga prema zidu pored vrata.

Pokucao je prije nego što je otvorio vrata, da bi mu trzajem brade dao znak da uđe sam. U toploj kancelariji sjedila su dva mlada izbrijana i kratko ošišana gospodina u bijelim košuljama, koje su bile istovjetno raskopčane po dva dugmeta ispod vrata, s uvrnutim rukavima do iza lakata. Salih nikad nije pušio, jer je pušenje među njegovim drugovima bio prezren porok, ali miris duhanskog dima iz tople kancelarije, udobrovoljio ga je u duši, tako da se naivno ponadao da je ušao u toplu lagunu džehennema u koji je upao.

"Salih Behmen! Je li tako?", obratio mu se onaj iza prvog stola, koji je u tom trenutku gasio cigaru u pepeljari.

"Tako je", odgovorio mu je tiho kroz usne, koje su sličile na raspuklu smokvu.

"Umij se na ovoj česmi. Osvježi se. Morat ćemo malo porazgovarati", još ljubaznije mu se obratio isljednik dok mu je prilazio.

Oteturao se do bijelog emajliranog umivaonika ugrađenog u zid i otvorio česmu. Dok se umivao, krišom je pio vodu. U bijeli emajlirani umivaonik slijevala se sukrvica.

"Možda si gladan?" obratio mu se onaj drugi isljednik što je nešto kucao na mašini, dok se Salih umivao.

Salih je šutio i zavrtao česmu. Pitao se koliko dugo nije jeo, niti pio, i koliko je vremena prošlo od kad su ga sprengijali u krevetu dok je spavao.

"Ja sam Ćima, a ovo je Duka", obratio mu se onaj što ga je upitao za ime, a sad je fajercagom pripaljivao drugu cigaru, držeći na prsima, među skupljenim laktovima, svezak papira.

"Sjedi na ovu stolicu i pogledaj malo ove papire dok ti poručimo nešto za jelo", govorio je veoma prijateljski.

Kad je uhvatio Salihov pogled na hrpi papira, a bili su to iskazi njegovi uhapšenih drugova, iskoristio je priliku da se našali s njim.

"Tu ti je sva organizacija! Začas smo vas okupili!"

Dohvatio je nekoliko čistih listova i olovku i stavio ih na sto

pred Saliha.

"Kao što ćeš vidjeti, svi su propjevali o tebi. Tvoje je da im odgovoriš", nagovarao ga je.

"Imaš olovku i dovoljno papira. A imamo i vremena. Za nas si čist kao taj bijeli papir.

Prema tome, sudbinu držiš u svojoj ruci, kao tu olovku. Šta napišeš to će ti biti! ", razgovjetno i polahko davao mu je upute.

Prije nego što su napustili kancelariju, poručih su mu hranu.

Kuhar je ispod tacne s hranom; na kojoj se nalazilo troje skuhanih jaja, čaj i komad kukuruze, nosio i par crnih cipela. Kako ih nije mogao obuti, pomislio je da nisu njegove, već onog mučenika što su ga odvukli iz ćelije ispred njega. Bio je zaboravio da su mu noge natekle toliko da nije mogao obuti svoje cipele.

Nije se dugo dvoumio oko jela, sve je pojeo. Dvoumio se da li je to vrijeme doručka ili večere, odnosno da li je suton ili rano jutro. Činilo mu se da nikad ne svanjava i da još traje noć u kojoj su mu udbaši prepadom u sobu prekinuli san. Svijest o vremenu provlačila mu se kroz dugu noć isprekidanu bolom i nesanicom kao poput crna dlaka izvučena iz ispečene kore hljeba.

Boljela ga je glava. Zapravo, bolio ga je sam mozak, od nesanice, tako da su drugi bolovi u kostima od udaraca palice i stražarevih kundura bili sporedni.

Prisiljavao se čitati iskaze. Nije morao čitati potpise i imena, drugove je prepoznavao po rukopisu. Sarajevska, takozvana "A" grupa, od devetnaest članova, s Halidom Kajtazom i Hasanom Biberom na čelu, bar prema jednom iskazu, bila je pohapšena. Njegova, takozvana mostarska "B" grupa, s Omerom Stupcom i Nusretom Fazlibegovićem na čelu, bila je tu negdje s njim u Ćelovini.

Razočarali su ga iskazi nekih članova Glavne grupe, koji su priznali kako je hercegavačka linija bila radikalnija. Ali ga je zadivio stav Omera Stupca, koji je izjavio, i to je isljednik unio u iskaz kao citat: Znam sve o Organizaciji, ali vam neću ništa reći. Vi ste moji klasni neprijatelji!"

Omerova izjava ispunila ga je ponosom i samopouzdanjem. Na trenutak je bio zaboravio na bolove i muke. To trenutačno

olakšanje motiviralo ga je da nastavi prelistavati iskaze. Zastao je nad rukopisom svog mlađeg brata i zaridao. Usljed cviljenja i ridanja na usnama mu se raspršio balončić od pljuvačke. Dlanom je obrisao pljuvačku, pribrao se i sjetio se onog mučenika što je ležeći prsimice krkljao ispred njegovih nogu, ispuštajući balončiće pljuvačke na usta. Pomislio je kako će i sam skončati tako. Nije se mogao sjetiti da li su mučeniku bili prestali izlaziti balončići na usta kad su ga odvukli iz ćelije.

Ono što ga je zaboljelo, koliko i hapšenje mlađeg brata, bilo je saznanje da je Organizacija provaljena preko njegove trojke. Halka iz lanca trojki pukla je na mladom šegrtu. I baš cijeli lanac trojki, skupa s rukovodstvom Organizacije, bio je tu na stolu ispred njega u smotku papira.

"Ovo je, dakle, kraj Salihe!", rekao je sam za sebe, odmaknuvši smotak papira ispred sebe na kraj stola.

Stavio je glavu među šake naslonjene laktovima na sto, pokušavajući u sebi pronaći viziju susreta sa smrću.

I umjesto da mu se, u tim trenucima, spusti ruka meleka u širom otvorena prsa, gdje mu je Salih prijateljski s punim povjerenjem i halalom nudio dušu, otvorila su se vrata kancelarije: Ušao je Ćima!

Kad je ugledao pred Salihom prazan papir, zgrabio je nekakvu teku sa stola i udario ga njome po glavi.

"..... ti boga tvoga, glupog!!!", opsovao je.

Salih je učinio munjevit trzaj glavom i uputio mu strelovit pogled pun prezira.

"Možda više voliš pjevati, nego pisati, ha?!", obratio mu se okrećući se na petama crnih cipela držeći ruke u džepovima, ne mogavši gledati njegov pogled.

"Pričaj slobodno, imam odličnu memoriju..."

Već je bio stavio ruke na leđa i polahko se klatio čas na petama, čas na prstima ispred Saliha. Zastao je, klapnuvši đonom cipele o pod. Kao da mu je u glavi sinula neka ideja. Nestalo mu je srdžbe s lica. Zurio je u prozor. Vani, to je sad već bilo jasno i Salihu, spuštao se suton.

"Izazivaš, momče!", oslovio ga je kao da mu najavljuje

dvoboj.

"Ništa ne možeš spasiti. Pokupili smo vas ko piliće. Ej, znaš li ti kroz što su sve skojevci prošli, a izdržali su sva mučenja Gestapoa. Nisu pjevali ko ovi tvoji", govorio je veoma staloženo držeći se rukom za bradu.

Ovakve geste izvodio je pred uhapšenima, ostavljajući dojam kako uživa u svome poslu. A tako im je briljantno, ovakvu ocjenu je izricao pri svakom izvještaju, išla istraga protiv Mladih muslimana, da mu je Salih bio ostao kao zakuska. U njemu je vidio šansu da iskaže sav svoj talenat i manire isljednika kakvim se zamišljao od kada ga je brat uključio u SKOJ. Zahvalio bi Bogu, da je vjerovao, što ga Salih nije poslušao i sve odmah priznao. Osjećao je još potrebu da se nadmudruje, igra i iskazuje svoju isljedničku visprenost. Iz iskaza i drugog materijala do kojeg su došli u operaciji hapšenja i pretresa, Salihova je uloga bila veoma značajna. Bio je i najstariji u Mostarskoj grupi. Po prvom dojmu, kad je vidio Saliha uživo, onako žgoljava, tiha i blaga izraza lica, pomislio je da sprovodnici nisu imali na koga palicu spustiti. Takvi, kakvim je on vidio Saliha, samo cmizdre, mole i preklinju isljednika, nakon što se kutarišu šaka batinaša, a on im se predstavi, kako se i Salihu predstavio, i prijateljski izvini kao da su batinaši pogriješili tukući ih. Skloni su lagati na sebe i na druge, što je dobro za sud, ali loše za istragu. Sve što je očekivao od posla sa Salihom bilo je da mu ne laže previše.

"Suma sumarum", rekao bi Ćima sam sebi, kad bi analizirao zašto je tražio da on, s već proslavljenim Dukom, isljeđuje i Saliha.

"Velika riba, a lahak plijen."

U tom času u kancelariju je ušao Duka. Svukao je kaput sa sebe prebacujući ga preko stolice.

"Ništa?! ", dobacio je Ćimi gledajući u neispisane stranice papira pred Salihom.

"Ništa!", odgovorio mu je Ćima smiješeći mu se.

Duka je, zavrćući kragnu na bijeloj košulji, prišao ormaru i s ofingera skidao mantil. Zatim je isukao kravatu i vrlo vještim pokretima ruku vezao je u čvor. Držeći napuhane obraze i usprsivši se kao žabac, obukao je sako, natežući mu revere i uvijajući kragnu

košulje oko kravate jednom rukom, drugom je prigrabio mantil.

"Ne žuri s takvima. Sveži mu jednu... ", zastao je.

Salih je razumio kako ga nagovara da ga ošamari.

"Kravatu", dopunio se, pokazujući mu svoje ruke vezane na leđima, dok je još stajao ispred stola.

"Već sam se toga bio sjetio", rekao je gledajući mu u vezane ruke na leđima kad je izlazio iz kancelarije.

Prišao je svom ormaru i uzeo mantil, isti kao kod druga, skinuo dva šešira, očito je Duka svoj bio zaboravio uzeti, i žurno napustio kancelariju da bi ga stigao na hodniku.

Salih je ostao ponovo sam, razmišljajući kako još ima šanse za meleka smrti da ga obiđe, prije nego što se oni vrate, ili ne pošalju nekog sprovodnika. Tad se pokušao prisjetiti koliko puta svakoga dana melek smrti obilazi svakoga čovjeka pregledajući mu svaki damar i svaki zglob.

9.

I ono što će se destiti u trenutku dok je sunce zalazilo, tamo dolje niz dolinu, gdje se Neretva utapala u more, mogao je vidjeti samo melek, ako nije bio zauzet prebrojavanjem Salihovih zglobova, i zglobova onih čije je krckanje čuo kao kad se lomi srča!

Dok su dva udbaša, u mantilima i šeširima, šetali korzom, grickajući košpice i opušteni se zabavljali s dvjema punačkim djevojkama, odjevenim u tijesne crvene kostime, Salih je visio o konopac vezanih ruku na leđima. Samo nožnim prstima dodirivao je tlo. Tijelo mu se poput crva uvijalo u zraku od bolova.

Vjetar je puhao na Rondou. Ćimi je kravata lepršala ispred lica i lijepila se preko lijevog ramena na rever mantila. Djevojka mu ju je pokušavala vratiti i smjestiti ispod mantila, jer se još nekome, kao što joj se pričinjavalo, moglo pričiniti kako mu se crna zmija svija s lijevog ramena i ugriza ga za grkljan.

"Neka, pusti. To je abend-binnden!", skidao joj je ruku s ramena.

"Zašto stalno psuješ, bolan?!", nije razumjela jezik na kojem je izgovorio zadnju riječ.

"Ne psujem. Ovako se na švapskom kaže večernja kravata!"

"Nisam čula za tu mušku modu. Još samo da vam izmisle takve pidžame, pa da i spavate s kravatama", htjela se šaljivo izviniti što sporo uči gradske manire i novu modu.

"Izmodali su je na nama gestapovci, a sad ćemo je mi izmodati na njihovim pajdašima", smješkao se, ostavljajući djevojku u neodumici.

Zavukao je ruke dublje u džepove i šepurio se pred djevojkom. Trudio se izgledati hladan, osoran i grub, kako je volio opisivati velike isljednike.

Pošto je znala s kim ima posla, zašutjela bi čim bi on izgovorio neku političku frazu.

"Moram otići i vidjeti kako mi stoji večernja kravata", nasmijao se i dodirnuvši Duku po ramenu žurno se udaljio od njih.

"Zdravo Ćima, vidimo se ujutro", pozdravio ga je Duka pljuckajući ljuspice od košpice ispred sebe po asfaltu.

"Koga to tako važnog isljeđuje?", upitala je djevojka, vidno povrijeđena što ju je ostavio samu.

"Jednog mladog muslimana", nasmijao se. "Kako se zove?", nastavila je s pitanjima. "Salih Behmen", odgovorio je. "Jadna Nerica!", uzdahnula je.

"Zašto bi bila jadna?", upitao ju je, nastriješnih obrva. "Ma, rekoh, onako", ujela se za jezik nervozna djevojka.

"Ko je Nerica?" insitirao je.

"Moja komšinica. Malo prije smo se mimoišli s njom na korzu", rekla je istinu, izbjegavajući dati pravi odgovor zbog čega je smatra jadnom.

Duka je prozreo zašto krije pravi odgovor i nije više insistirao na tome. Bilo mu je žao što je Ćima bio drzak prema njoj.

10.

A on se već, pjevušeći u autu, vozio prema Ćelovini. Ljutio se na dotrajalog crnog forda, koji mu je Služba dodijelila. Vjerovao je da će, nakon ovoga posla biti unaprijeđen i dobiti novu limuzinu. Noć je bila tiha i puna mjesečine. Hercegovačka kršovita brda činila su se poput ogromnih gromila polomljenog srebrenog nakita pokrivenog crnim čaršafom noći.

Zvrka njegovog automobila prijeteći je djelovala onim jadnicima u zatvorskim ćelijama, koji nisu spavali, jer su znali da u to vrijeme zatvor posjećuju samo isljednici. Salih još nije razaznavao takav režim života u zatvoru i, iako je čuo zvrndanje motora limuzine, nije ni pomišljao da ga se to treba ticati. Mučio je svoje muke. Ni od koga više nije očekivao da mu ih uveća, niti umanji. Tad je, uz sve bolove koji su mu probadali sam mozak, pokušavao shvatiti poslanika Ibrahima, koji je odbio dati dušu meleku smrti kad mu je ovaj bio došao da mu je izmami na miris ruže. Na ukor samoga Boga, zar još želi ostati na dunjaluku, Ibrahim je odgovorio kako nije problem u tome, već je odbio dati dušu meleku smrti kao što je odbio i ponuđenu mu pomoć svih meleka kad ga je faraon bacio u vatru.

"I tad, kao i sad, pozivam se samo na Tvoje prijateljstvo!", ponavljao je u dubini svoje duše Ibrahimove, alejhis-selam, riječi, kao da sam razgovara s Bogom.

Tad će shvatiti da meleci nemaju emocije i da su njihove uši gluhe na vapaje s dunjaluka.

"Inače bi, ovakvim jadnicima, kratili muke", vapio je iz dubine srca.

"Draža mi je Tvoja okrutnost, Bože, nego milost bezbožnika!", prkosio je nesnošljivim bolovima u kičmenoj moždini.

Eho vapaja njegova, kao vapaja Ibrahimova, u njemu, prizvao je majčine savjete. A najmanje je želio razmišljati o majci. Svaka bi ga pomisao na nju, kako sama u svojoj avliji plače i dovu čini, kosnula u srce i natjerala mu suze. Zato su mu, dok je uvijao glavu među ramenima, one curile niz zgrčeno lice. Ničim drugim, osim

vratom, nije ni mogao micati. Cijelo tijelo bilo mu je paralizirano bolom koji je izvirao iz kičme, gdje su mu se plećke dodirivale. Ili tačno iz onog mjesta odakle je, kako je učio i tako vjerovao, iz Ademovih leđa Bog izvadio zurijet cijelom ljudskom rodu. Molio je da mu se ruke očehnu iz tijela, kao grane od stabla, žaleći što pripada ovakvom ljudskom rodu.

Ćima je već bio stigao pred vrata ćelije i krišom virio kroz mišolovku, kako su zatvorenici zvali prozorčić na vratima. Snop mjesečevih zraka padao je na Salihovo lice, obasjavajući mu samo onu polovicu do malog prozora u vrhu zida ćelije. Vidjevši Salihove suze, likovao je. Još mu se učinilo da je jecajući, u grču stišćući usne i oči, spominjao Boga.

Salihovo tijelo sličilo mu je živom crvu, koga je nemarni ribar s leđa navinuo na kukicu svoje udice. Cinično je pomislio kako je postavio mamac samom Bogu koga je Salih dozivao u tim trenucima.

"Zašto ne pomogneš njemu?! Zašto ne zagrizeš na svog crva, ako si se oglušio o vapaje skojevaca?!", kiptio je na Boga.

Kad je vidio da mu je glava klonula na gola prsa između rastrgnute košulje, tako da su mu usne bile iznad lijeve sise, povremeno se otvarajući u grču, kao kod ribe tek izvađene iz vode, brzo je zaklopio mišolovku, kao da je želio zatvoriti i posljednju rupu u samici kroz koju bi mu melek mogao iznijeti dušu, ako bi se, ipak, Bog predomislio pa zagrizao njegov mamac.

Otrčao je u kancelariju do telefona i naredio dežurnom da pošalje dvojicu stražara u ćeliju i skinu zatvorenika s konopca.

"Izvijestite me o stanju zatvorenika!", naredio je prije nego je spustio slušalicu.

Čekajući da telefon zazvoni, skinuo je kravatu i raskopčavao košulju.

"Sutra mu dajte redovito sljedovanje hrane i vode", izdao je naredbu i opet spustio crnu slušalicu.

11.

Dok je u Hercegovini bio pravi ljetnji dan, pun sunca i vrućine, kao da su snijeg i kiša tu posljednji put padali prije hiljadu i više godina; prije nego što su servi rimljanski posjekli šumu, hrastove, čemprese i borove, plaveći balvane niz Neretvu u more, i ostavili go kamenjar da ga sunce prži, i da nikad više tu ne naraste ništa osim drače, u Krajini je padala kiša. Tako su izvještavali jedan drugog razgovarajući telefonom Milenko i Boro iz Ključa, s kolegama iz Mostara Dukom i Ćimom.

Duka ih je informirao kako su dobili operativna saznanja da je jedan od kolovođa, mislio je na Omera Stupca, boravio jedno vrijeme u Banjoj Luci, krijući se od policije, i vrbovao omladinu za svoje ideje.

"Bili ste u pravu ukazujući na mogućnost djelovanja *Mladih muslimana* i u Krajini", hvalio ih je Duka.

Pohvala je posebno godila Milenku.

"I mi noćas, ako ne bude ovako nevrijeme, krećemo u akciju," izvjestio je Duku.

"Samo vas dvojica?"

"Šta će nam iko više?!"

"Ali, nisu ovo kokošari. Imali su svoje grupe u Sarajevu, Mostaru, Beogradu i Zagrebu. Uvezani su s inostranim organizacijama. Neke smo preduhitrili u namjeri da pobjegnu preko mora", htio ih je uvjeriti da imaju posla s velikom mrežom dobro uvezane terorističke organizacije.

"Kako bi, bre, pobjegli preko mora? Da preplivaju Jadran?!", cerekao se u slušalicu.

"Da, htjeli su preplivati Jadran na šlaufu", i Duki je to bilo smiješno.

"Ma, ti muslimani su luđaci. Nikad taj svijet nije vidio mora", nastavio ih je ismijavati.

"Dobro, nek vam je sretno!", pozdravio ih je želeći prekinuti razgovor kad mu više nisu bili smiješni.

12.

U akšam, kad su puljskovi kiše i gramljavina oblaka prestali, pa su čobani ranije stjerali stoku sa ispaše, selo je bilo utihlo od zvona, bronzi i rike bakova. Tišinu je narušila zvrka motora automobila. Iako su vozili polahko, bez upaljenih farova, drmuckajući se po makadamu, seljani su, krišom izvirujući kroz pendžere, prepoznali policijsku kampanjolu. Zastirali su pendžer i gasili fenjere i petrolejke osluškujući zvrku kampanjole kako bi joj razaznali smjer kretanja.

Kad se kampanjola zaustavila pred drvenim plotom i prestalo zvrndanje motora, i oni seljani koji to s pendžera nisu mogli vidjeti znali su da se zaustavila ispred Hodžine kuće. Niko nije vidio kad su iz kampanjole izišla dva udbaša s psom. Samo su seoski psi zalajali, osjećajući uljeza u selu.

Prije nego što su otvorili vratnicu i ušli u avliju, vezali su psa za kolac proboden kroz vijugave pritke plota. Dok su hodili između zelenog usjeva mladog povrća, luka i prase, osvjetljavajući malu stazu svjetiljkama koje su držali u rukama, niko ih nije vidio osim Boga i onoga koga traže.

Zazidan uz dimnjak u ćošku tavana, odozgo ih je gledao čovjek kroz malo šipilo crijepa. Još od jeseni, kako je ezan utihnuo u selu, taj čovjek na tavanu čekao je ovaj trenutak.

Posljedni put bio je viđen u čaršiji kako pije kahve s bricom Aganom, obućarom Delijom i starom učiteljicom Lucijom, s kojom je radio u osnovnoj školi, gdje je predavao vjeronauku, dok taj predmet komunisti nisu ukinuli. Saznao je kako je uhapšeno nekoliko uglednih hodža i da im je javni tužitelj bio Hakija Pozderac.

"Ovdje, ispred pravoslavne crkve igralo se kolo, dok su ih vezane sprovodili iz zgrade SUP-a, u zgradu Općine gdje im se sudilo" šaptao mu je brico Agan.

"Svojim ušima čuo sam kad podvriskuju: Strijeljati!... Objesiti! ... Ubiti!..., dok poskakuju u kolu."

Kad se vratio iz čaršije, osamio se u sobi, nasuo vode u bakarnu ćasu, stavio je ispred sebe i dugo učio dove, pušući u nju.

"Vidio ih je u vodi, dušo draga", pričala je Hodžinica, jedini svjedok onoga o čemu priča, konama kad je odgovarala kad i zašto je nestao Hodža iz sela.

"Koga je vidio?", priupitale bi je kone.

"Dušmane! One koji su u urganima sprovodili hodže dok se igralo kolo ispred crkve", pojasnila bi koga je Hodža vidio othukujući ispred sebe u ćasu vode.

Nije trebalo imati više pameti od djeteta, koje je sjedjelo koni uz krilo, pa shvatiti šta Hodžinica priča.

"Hajmo kući, mama", zaplakalo bi dijete u koninom krilu, bojeći se da će bahnuti oni iz Hodžine ćase.

Kad je, kako je Hodžinica tvrdila, vidio dušamane u vodi, kako mu dolaze kući, sutradan je počeo zidati novu furunu. Istom ilovačom zazidao je dimnjak u ćošku tavana, tako da je unutar prezide mogao stajati i, sklupčan oko dimnjaka, spavati. Ovo, naravno, Hodžinica nije pričala nikome. Ni sama mu nije vjerovala da ih je baš osmericu vidio u vodi.

"Kako će im tolke glave stati u ćasu?"

Pomagala mu je mijesiti ilovaču s pljevom od slame kojom je zidao furunu i dimnjak. Da je mogla, i sama bi se, od straha, s njim zazidala.

"Ovo su samo predvodnici! Gdje su ostala šesterica?" pitao se meškoljeći se od nervoze u skrovištu.

Jasno je čuo kako kucaju na vrata i izgovaraju njegovo ime. Tad se preznojio strahujući za ženu i kćer koje su ložile vatru u furuni da bi uzvarile vareniku. Uvijek, kad su imale goste, kako zimi, tako i ljeti, ložile su vatru u furuni. Varenika bi i zagorjela koliko bi se puta prokuhavala, pa bi je morale prosuti ne kusnuvši ni kašike.

"Sva šćeta na tome bila", rekla bi Hodžinica dok bi prosipala zagorjelu vareniku u spirine.

I tad je držala ćasu varenike kad je prišla vratima da otvori onome ko je dozivao Hodžu.

"Hodža nije kod kuće. Sama sam s djetetom", odgovorila im je stojeći u ganjku ispred njih.

"Morat ćemo malo razgledati kuću", rekao je Boro trudeći se da bude ljubazniji od Milenka koji je lupajući nogom u vrata, vikao.

Već se i kćerka bila pojavila u ganjku kad su oni, blatnjavih cipela, zakoračili preko praga u kuću, gazeći čiste šarene ponjave.

Kad je na svjetlosti upaljenih baterija prepoznala lice Milenka, Hodžinica se stropošala na pod. Varenika se prolila, sva šteta u njoj bila, što bi rekla Hodžinica da se nije onesvijestila.

"Pretvara se!", dobacio je Milenko Bori.

Namigujući mu, pri svjetlu baterije, dao mu je znak da nastave potragu.

Otvarali su vrata zavirujući u svaku sobu, da bi, ugledavši kapak na plafonu, prinijeli štokrlu, s koje će se uzverati na tavan.

"Još je lepa stara bula!"

"Je li te prepoznala?!", upitao ga je Boro dok je gurao kapak prema tavanu.

"Možda?!", odgovorio mu je gledajući odozgo, stojeći na štokrli, djevojku dok doziva majku, nježno je lupakjući dlanovima po obrazima.

Kako su se uzverali na tavan, djevojka je donijela ibrik i umila majku, tako da nije primijetila kad joj je majka progledala, i prateći pogledom blatnjave cipele koje su se uvukle u tavan, jauknula. Pogled joj je ostao na otvoru za tavan, i kad ju je kćerka umivala vodom, pa je, prihvativši je ispod pazuha, odvukla do šilteta u ćošak sobe. Tad je uzela jemeniju s dva roglja i kao da se briše po licu, zastrla njima oči. Nije mogla pogledati kćer u lice koja se, izbezumljena od straha, nadnijela nad njom i tješila je. Sjećanje joj je donijelo slike užasa koji je preživjela, kad je njeno lice bilo mlado i lijepo poput lica njene kćeri.

13.

Bilo je to u jesen hiljadu devet stotina četrdeset i druge, kad je taj isti Milenko upao u štalu, gdje je bilo zatvoreno četrdesetak muslimana, i zgrabio je za ruku. Odvukao ju je u drugu štalu i, ne

skidajući s glave crnu šubaru s kokardom, opružio se po njoj u jaslama. I tad se onesvijestila. Samo on i đavo, koji je virio iz mrtvačke glave na šubari, znaju šta joj je radio, dok je onesviještena ležala ukliještena u koritu jasala, gdje se polagalo sijeno hajvanu. Takvu ju je uvezao u priuzu, kojom se vežu krave za jasle, zatim zabio klin u erezu na vratima i vratio se među preplašene muslimane. Naredio je muškarcima da iziđu napolje. Kad je vidio da među muškarcima nema Hodže, shvatio je da nije bio zatvorio vrata, kad je odvukao Hodžinicu, i da je on pobjegao. Ljutit, sve ih je ponovo vratio u štalu i zaključao. Prijetio je da će ih zapaliti u štali kad uhvati Hodžu.

Za dvije noći domobranska vojska napala je Ribnik. Četnici su pobjegli u šumu. Hodža je našao ženu vezanu za priuzu u jaslama.

14.

Sav užas tih dviju noći prošao je kroz glavu Hodžinici, dok je ridala pod jemenijom, a kćerka je tješila.

"Đe ti je ćaća?!", proderao se Milenko na djevojku skačući sa štokrle u jednom hipu, nakon što se spustio kroz otvor s tavana.

Ona je samo okretala glavu lijevo i desno. "Odgovori kad te lijepo pitam!", proderao se. "Otišao je u Sarajevo i još se nije vratio", slagala je. "Kad će doći?"

"Ne znam. I mi smo zabrinute zbog njega."

"Kad dođe, reci mu da se javi u SUP!", Boro je govorio ljubaznije.

"Bolje mu je da dođe sam, nego da mi dolazimo po njega", zaprijetio je Milenko.

Boro je već bio izišao iz kuće. Bio je zabrinut kako će, još večeras, morati izvijestiti Krstićevića da nisu uhvatili Hodžu. Korio se što je sebi dopustio da rizikuje posao zbog Milenka.

U avliji je lajao pas trgajući lanac kojim je bio vezan za direk. Nije prestajao lajati ni kad ga je Boro odvezao. Skakao je uzdižući se na zadnje noge.

Hodža je osjećao jezu od laveža, pomišljajući da ga je pas nanjušio. Provirio je kroz šipilo crijepa. Jasno je vidio čeljusti vučjaka i paru koja se isparavala iz njih dok je lajao prema njemu.

I Boro je, čekajući Milenka, koji je tek bio izišao iz kuće, držeći vučjaka za lanac oko vrata, zastao i pogledao još jednom prema krovu kuće. Nebo se bilo izvedrilo. Mjesec je obasjavao kuću tako da je mogao razaznati redove crijepa i dimnjak na vrhu krova iz kojeg se izdizao dim.

"Miran budi!", izderao se Milenko na psa.

Pas ga je poslušao i oni su uskočili u kampanjolu. A selo je utihlo tek kad se više nisu čuli lavež psa i zvuk motora.

15.

Bilo je vrijeme jacije, a, kao da je bila zora, u avliji je zakukurijekao horoz. Čuvši pijev horoza u kokošinjcu, Hodža je pokucao štapom na tavanu.

"Gluho bilo, ne spomenulo se, da horozi u ponoć pjevaju!", kaskatila se Hodižinica čuvši pijev horoza, a zatim i Hodžino kuckanje s tavana.

Prošla je kroz ganjak, gdje je još bila štokrla ispod otvorenog kapka. Popela se na štokrlu i promolila glavu u tavan.

"Dobrina s tobom bila, što me sad zoveš?", prošaputala je promaljajući glavu na tavan.

"Zakolji onog horoza i uhvati mi njegovu krv u čuturicu."

"Ah, Bože dragi, kako ću ...?!"

"Moraš to uraditi!"

"Znaš da nikad nisam kokoš priklala. Kako ću, još po noći, klati živinu?!"

"Moramo to učiniti zbog djeteta. Napisat ću joj hamajliju horozovom krvlju. Da nam je dijete spasiti, a s nama šta bude."

"Ah, Allah ih smeo s tog puta..." klela je, spuštajući se sa štokrle.

Zaključila je kako je bolje da ne zaklapa kapak.

"Ako bi se, ne daj Bože vratili...", othukivala je žureći kroz ganjak.

Bojala se sama izići u avliju, pa je pozvala Zlatu. Uzela je malu bradvicu i krenula prva prema kokošinjcu. Nasumice je zavukla ruku u kokošinjcc pipajući kokoške po glavama tražeći hober horoza. Kokoške su uznemirene kokodakale i krištale, kljucajući joj ruku. Taman kad je bila napipala topal hober na glavi, horoz je iskočio i kandžama se zabio Hodžinici u prsa, tako da je, zaklanjajući lice šakama od lupetanja horozovih krila, uzmakla i pala preko cjepala.

"Naletom te ne bilo", prosiktala je Hodžinica na horoza.

Zlata, koja je stajala pored kokošinjca, pokušala je uhvatiti horozovo krilo, ali se on već bio vinuo preko kokošinjca i kokodakajući odletio kroz avliju.

Hodža s tavana to nije vidio, ali je shvatio da je horoz pobjegao. I kad je Zlata došla pred furunu i otvorila vratašca da kaže babi kroz dimnjak, da im je horoz pobjegao, on je progovorio prvi. Škripa vratašca na furuni imala je funkciju zvrke telefona. Kad vratašca zaškripe, on primakne uho uz ciglu dimnjaka i sluša. Zatim se pomjeri niže, izvadi manju ciglu i priča u dimnjak.

"Znam, kćeri, da je horoz utekao. Ujutro ga potražite u voćnjaku."

"Ako ga lisice ne jame?!"

"Neće, ako Bog da. Hajde sad spavaj, i ne sikiraj se."

Hodža je bio ponosan na svoju večerašnju pobjedu. I da mu nije bilo Zlate, uvjeren je bio da bi, uz Allahovu pomoć, i ostao pobjednik. Naslonjen na zid dimnjaka, napipao je duhansku kutiju i počeo motati cigaru. Htio je uz dim cigare razgovarati sam sa sobom, kako je i naučio za više od tri mjeseca, od kada se zazidao. Njegova odluka da se zazida uz dimnjak, koliko god bila suluda Hodžinici, te noći pokazala se opravdanom. Udbaši su se primicali dimnjaku. Osvjetljavali bi baterijama mali otvor na zidu, tako da bi osvjetlili Hodžu u untrašnjosti skrovišta.

"Nešto mi pogolem ovaj zid oko dimnjaka", progovorio je jedan od udabaša.

Hodža je u dimnjaku jasno čuo njihov razgovor.

"To je otvor za dim kad suše stelju na tavanu."

Kroz taj mali otvor Hodži je doturana hrana, odjeća i voda. A Hodža je kroz njega izbacivao sve što mu je bilo višak. Samo je vodu, nakon abdesta i kupanja, prosipao, smaknuvši jedan crijep, u oluk. Tu je vršio i malu nuždu. Činio je to samo kad bi padala kiša, ili u zoru kad je bio uvjeren da niko ne prolazi pored oluka.

A kao što je te noći slušao jadikovke između žene i kćerke, tako je svako jutro jasno mogao slušati vijesti s radija, koji je Hodžinica uključivala čim bi je horoz probudio na sabah. Često bi radio bio uključen cijeli dan i kad Hodžinice nije bilo u kući. Kad bi se radio ugasio, to je bio znak da neko dolazi.

Komšinice su, nakon što su se stvarno uvjerile da je Hodža odsutan, serbezli dolazile i još serbeznije razgovarale s Hodžinicom. Stidio se slušati ispovijedanja žena, pa bi rukama zaklapao uši. Jedna je žena upitala Hodžinicu kako joj je spavati samoj bez Hodže. A ona, znajući da je Hodža može čuti, ne bi ništa progovarala. Samo bi mahinalno ubacila drvo u furunu, potakla vatru i bolje zatvorila vratašca. To ga je zabavljalo, tako da bi se veselio kad bi prepoznao glas jedne brbljive komšinice.

Bila je već prošla ponoć kad se sjetio da nije bio klanjao jaciju.

"Tako čovjek lahko zaboravi na Boga", korio se dok je primicao posudu s vodom da se abdesti u mraku.

I dok je klanjao, opet je više mislio na udbaše, nego na Boga.

"Do sada su mogli stići do Ključa", zaključio je nakon što je činio dovu da se više nikad ne vrate.

16.

Tako je i bilo, kao da ih je Hodža gledao kad su prelazili preko mosta na Sani i odvezli se pred zgradu SUP-a.

Da se Milenko pitao, ne bi svraćali u kancelariju. Znao je da će Boro nazvati Duku i izvijestiti ga o neuspjeloj akciji. Čim su ušli u kancelariju, Boro je uzeo telefon i kažiprstom okretao brojeve na brojčaniku.

"E, zdravo Ćima", pozdravio je onoga ko mu se odazvao na telefonski poziv.

"Mogu li dobiti Duku?", bio je ljubazan sa sugovornikom.

"Nismo ga našli. O tome sam htio izvjestiti Duku", očito je bio dobio informaciju kako Duka nije u kancelariji i samo stoga što je morao odgovoriti na direktno pitanje, priznao je i Ćimi da nisu uhvatili Hodžu. Ostatak razgovora protekao je u zahvaljivanju na obećanoj pomoći.

"Zovi ga kući", predložio mu je, kao da ga je molio Milenko.

"Kaže da nije kući, već da je, kako pretpostavlja, otišao kod djevojke. Ćima zna broj telefona te djevojke i reći će mu da nam se javi. Zahvalio sam mu", nervozno je prepričao telefonski razgovor.

"Idem po piće", rekao je Milenko, kad više nije mogao kontrolirati svoju nervozu.

"Čekaj", zaustavio ga je dok je prolazio pored stola. "Prije ljute ima još jedna gorka...", zastao je gledajući Milenkovu reakciju.

"Reci je", odvažno je izgovorio, ali već su mu oči bile pune straha i zebnje.

Osjećao je da je ove noći bio veliki gubitnik.

"Zvao Krstičević Ćimu i pitao da li smo se javili", rekao mu je ne gledajući ga više u preplašene oči.

Milenko je šutio. Zaboravio je bio da je pošao po piće. Nije se micao od stola.

"Naredio mu je da nađe Duku i da ga izvijesti o našem poslu", prenio mu je cijeli razgovor s Ćimom.

U tome je zazvonio je telefon. Milenko je odskočio od stola, gestikulirajući kako se on treba javiti i reći da njega nema, ako bi neko, mislio je na Krstičevića, tražio da razgovara s njim. Boro je digao slušalicu.

"Halo!", javio se mrzovoljno.

"Da, ja sam te tražio, Duka", govorio je smireno.

"Nažalost, loše vijesti; nismo ga našli!", pogledao je u Milenka, dok je ovo saopćavao.

"Tako je", bio je snishodljiv.

"Znamo da smo sad u govnima", priznao je i ponovo pogledao u Milenka.

Držeći se objema rukama za potiljak stisnuo je oči i grstio se na ono što Boro priča.

Boro je, primijetivši Milenkov strah, stavio dlan na slušalicu, prošaptao da mu dohvati cigare i ode po piće.

Hitro mu je izvadio cigare iz džepa, pripalio šibicom cigaru i napustio kancelariju.

Boro je, sjedeći na stolu, držao slušalicu, povlačeći češće dim cigare u usta, nego što je ispuštao i riječi i dim iz usta. Prije nego što se vratio Milenko, noseći staklenu bocu opletenu tankim rakitovim prućem, Boro je završio razgovor i sjeo u naslonjaču, bilježeći brojeve telefona.

Dok je sipao piće u male čašice, Milenku su drhtale ruke.

"Duka nam je izložio plan kako da se sutra izvučemo", progovorio je nakon što je otpio gutljaj pića iz čašice.

Milenko je ispio cijelu čašu jednim gutljajem.

"Kaže da se neće javljati Krstičeviću do sutra navečer, a da mi, preko svojih aktivista, organiziramo omladinsko sijelo u Domu kulture bez kampanjola i pasa, neopaženo uđemo u selo i izvršimo prepad na kuću", izložio je Dukin plan

"Bravo!", uskliknuo je Milenko.

"Ostavi piće i idi kući na spavanje", naredio mu je.

Posmatrajući ga dok je ispijao još jednu čašicu, zatim, bez pozdrava, napustivši kancelariju, pomislio je kako mu je postao poslušan kao pas. Nasuo je sebi piće i, gledajući u broj koji je malo prije bio zapisao, okrenuo brojčanik na telefonu.

Pošto je započeo razgovor vrlo ljubazno, i Milenko, koji ga je prisluškivao kroz ključaonicu na vratima, mogao je zaključiti da je razgovarao sa ženskom osobom koju je poznavao.

To je bila Dukina djevojka, koja se javila na poziv sa zapisanog broja telefona. Kad je, opet, počeo pričati o istoj temi, oslovljavao je Duku imenom. Otkrio mu je kako je ideja hapšenja Hodže njegova, da se stoga osjeća glupo i da se uplašio za svoj posao.

"Radi se o nekom starom Hodži. Takvih smo pohapsili desetak na Ključkom srezu. A vi ste, koliko znam, pohapsili dvadesetogodišnjake. On ima kćerku tih godina, boga ti",

objašnjavao je sugovorniku.

"Misliš da su imali i ženski ogranak organizacije", priupitao ga je nakon dugog slušanja.

"Uredu, uredu", ponavljao je završavajući razgovor bez pozdrava.

Nakon telefonskog razgovora, zaspao je u fotelji. Nije se bio probudio kad je ujutro Milenko ušao u kancelriju.

"Preuzmi sve obaveze i pripreme na sebe; iskupi još šest milicionera, pošalji kurira u selo da organizira igranku večeras..." izdao mu je naredbe.

"Ni-za-ko-ga- me- nema", rekao je gledajući u telefon spreman da bježi iz kancelarije.

"Zdravo, vidimo se večeras."

17.

Dan je bio sunčan. Seljani su se umorni vraćali s njiva. Ibretili su se što djeca u akšamski vakat trče kroz selo i pozivaju na igranku.

Hodžinica je odnijela pitu Hodži na tavan i dala mu čistu presvlaku.

"Nek dijete ode na igranku i veseli se kao da se ništa sinoć nije dešavalo", savjetovao ju je jer je bio čuo dječiju graju.

Padao je suton po selu kad je Hodžinica ispratila Zlatu kroz avliju do ograde. Nije primijetila da je iko došao u selo. U daljini, tamo kod Doma, svirala je tambura.

"Čuvaj se dijete", prošaputala je milujući joj duge pletenice spuštene niz leđa.

Hodža je s tavana mogao vidjeti i Hodžinicu, dok se vraća kroz valiju, i Zlatu, dok je odlazila putem prema Domu, gdje je visok momak, s nakrivlejnim fesom na glavi, svirao tamburicu. Čim je stigla među djevojke, odmah se uhvatila u kolo. Hodža ju je mogao vidjeti, jer su dva fenjera obješena na dvije duge stožine obasjavala gumno ispred Doma, gdje se igralo kolo, kako se visoki svirač često naginje prema Zlati. Činilo mu se da joj fesom dotiče mahramu na

glavi.

I tako se kolalo kolo i pjevala pjesma do u noć... dok, odjedanput, kroz avliju nije proletio bijel horoz, kokadačući i lupetajući krilima. Zbunio je igrače i svirača. Neki su se uplašili, a neki su cirkuzali.

"Čiji horoz, toga i djevojka..."

Zlata je odmah napustila igranku i sama se zaputila prema kući. Svirač je ostavio tamburu, skinuo sa sebe kaput, pa je, preskočivši plot, otrčao kroz bašču za horozom.

Tek kad su se i preostali momci i djevojke razišli i selo opet utihlo, kroz Hodžinu avliju prošao je visok momak s horozom pod pazuhom i fesom na glavi. Došavši pod pendžer, bacio je kamenčić u staklo i poluglasno dozivao Zlatu.

Djevojka je promolila glavu kroz pendžer. Duge su joj pletenice skoro dotakle fes na glavi momku ispod pendžera. Ustuknula je bojeći se onoga koga je vidjela, povlačeći svoje pletenice.

"Što me budiš u ova doba?" prošaputala je skupljajući pletenice.

Podvila je ruke ispod prsa i naslonila se na pendžer. Tako nadnesenu nad licem momka, obasjavao ju je mjesec, kao grlicu kad se meškolji šćućurena na grani.

"Donio sam ti horoza", odgovorio je momak zanesen nadimanjem njenih grudi i treptajem očiju.

"Prepala sam se kad je kamenčić kucnuo u pendžer", othuknula je Zlata.

"Nisam te htio prepasti. Evo ti horoz", podigao je horoza čvrsto mu stežući krila objema rukama.

Momak se već bio odmaknuo od kuće, kad se Zlata, nakon što je predala majci horoza, i ona ga strpala u harar, vratila pendžeru.

"Samo si radi toga došao?", dozvala ga je.

"A što ću te više zadržavati?", vajkao se.

"Kasno je. Trebaš spavati. A ti ionako, nisi željela sa mnom pričati."

"Ne gubi dušu. Nisi mi, vala, nikad ni došao da proašikujemo", umiljavala mu se, potpuno zaboravljajući na

preživljeni strah.

"Eto, da ne bi horoza, bi li večeras došao?!"

I dok su njih dvoje šaptali u mraku prebacujući jedno drugom krivicu što su im badava prošle tolike noći bez ašikluka, tup udarac u kući prepao je Zlatu. Samo je nestala s pendžera... U ganjku je zatekla majku kako pridržava čuturicu i harar.

"Šta radiš majko?"

"Evo, vidiš šta radim", pokazala je horoza svezana u hararu, kojem je bradvom odsjekla glavu, a zatim mu grkljan ugurala u čuturicu da bi mu u nju uhvatila krv.

"Deder ti pripazi šta radiš s momkom pod pendžerom u ovo doba noći. Nemoj da ti babo čuje da ašikuješ, mene će reziliti", zaprijetila joj je, iako je bila ponosna što je dočekala da joj kćerka ašikuje.

"U nevakat, grdne moje rane", othukivala je sebi u njedra.

Zlata se, ne obazirući se na mjačin ukor, opet vratila i provirila kroz pendžer ispod kojeg je još stajao momak. Stavila je jednu valjugu pod noge da bi se mogla što više izviti kroz pendžer prema momku. Tad je primijetila da je mjesečina obasjavala avliju, a zvijezde treperile na nebu.

"Dvije zvijezde na sred neba stoje, misli dragi da su oči moje", zapjevušila je momku iznad glave.

"Znaš li ovu pjesmu?" zadirkivala ga je.

"Čuo sam te kako pjevaš dok si kupila sijeno na Milašnicama. Od tada, kad god vidim zvijezde, pomislim na tvoje oči."

Fes, koji se Zlati cijele noći činio da će pasti momku s glave, i otkoturati mu se niz leđa, dok je odozdo gledao u nju, još više je uzmaknuo unazad, dok je momak pogledao u zvijezde, tako da ga je rukom htjela pridržati da ne spadne, nenadano je zgrabila nevidljiva ruka, koja se promolila iza ćoška, da bi se već, prije nego što je ona vrisnula od straha, nekoliko ruku jagmilo za njega, i, umjesto crvenog fesa, ispred nje se ukazalo nekoliko crnih šešira. Sklopila je oči dok je vriskala, pa zato nije vidjela, već je samo čula jauke i udarce, i kako je osam udbaša ščepalo momka, i vežući ga za ruke i noge, odnijeli ga preko avlije.

"Zlatooo!", molećivo je dozivao prije nego što je sva gerga od

šešira i mantila nestala iz avlije.

18.

Ovaj su se put zvrka motora i lavež psa čuli daleko od sela. Tek tada je Hodža kroz dimnjak dozvao Hodžinicu. Ona je u naramku umivala onesviještenu Zlatu i nije obraćala pažnju na šapat koji se čuo u furuni.

Zoru su dočekali u strahu da će neko opet hlupiti na vrata. Jedva su dočekali vrijeme sabaha da klanjaju i pomole se Bogu da se to ne desi. Zlata nije mogla klanjati jer je primijetila curak krvi niz nogavicu.

"Ne valja, kćeri, dobiti haljine u strahu. Moreš, gluho bilo, nerotkinja ostati", sikirala se mati za kćerkino curinstvo.

"Donesi mi čuturicu krvi od horoza", zapomagao je Hodža iz furune čuvši razgovor između žene i kćeri.

Pošto su, provirujući kroz sve pendžere razgledale provjeravajući da li se još neko šunja oko kuće, Zlata se uspela na tavan i proturila ocu čuturicu krvi i nekoliko pera iščupanih iz krila horoza. On je već imao pripremljenu hartiju i čim je uzeo čuturicu, smočio je u nju perušku i krvlju od horoza počeo ispisivati crvene harfove.

Dok je prelazila tavan ispod greda i rožnjika, zagledala ih je probirući o koji bi se objesila. Majka ju je požurivala. Ona je spuštala noge prema štokrli kroz otvor, zagledana u jednu gredu za koju je ocijenila da je dovoljno visoka da se može o nju objestiti. Zamislivši svoje tijelo kako se njiše ispod grede u koju se bila zagledala, stala je na ivicu štokrle. Noga joj se omakla, štokrla se prevrnula, ona je propala u ganjak.

"Vela havle, dijete, u šta gledaš? Hoćeš se još i osakatiti", korila ju je majka pomažući joj da se pridigne s poda.

"Ma, i nije mi do mene, majko!"

I ne bi joj bilo žao da se s poda nije ni pomakla, koliko joj je bilo žao momka koji je, kako je mislila, stradao zbog nje.

19.

U bolu je zamišljala kako ga tuku u nekom podrumu i on, možda, u mukama doziva njeno ime, kao što ju je dozivao kad su ga odnosili. Nije znala kako izgleda zatvor i nije mogla zamisliti ništa osim debelih željeznih rešetki i betonskog zida.

A da mu je, kojim slučajem, mogla vidjeti pocijepanu i krvavu odjeću, tijelo puno rana i modrica, dok gologuz stoji vezanih ruku lisicama uz rešetke prozora, i objesila bi se! Noge su mu bile raščevrljene i konopima vezane za noge dva masivna stola. Između nogu visili su utezi od dva željezna gevikta od kantara, svezani za testise. Pokušavao je grčevito skupiti koljena dok je zubima grizao željeznu šipku.

Kad je Zlata ujutro našla fes u avliji, prigrlila ga je uz grudi kao da stišće mušku glavu. Mirišući znoj iz njega, kajala se što sinoć nije učinila ono što je silno željela: da zagrli i fes i glavu, i primakne ih na grudi. I kako je pomislila dok nju boli duša za njim, dok ona preživljava s njim njegove muke, tako bi i njegovoj duši moglo lahnuti, ako bi mogao osjetiti njenu želju. Poželjela je da i on misli na nju. Moleći Boga da ga spasi, tješila se da će predeverati muke dok se udbaši ne uvjere da su uhvatili pogrešna čovjeka, i da će ga nakon toga pustiti. Vjerovala je, onako kako se i Bogu obraćala, da je on za sav svijet bio bezgrešan mladić. Tako je o njemu mislio svako u selu.

20.

"Takvi su najopasniji", objašnjavao je Milenko kolegi, u Crnoj kući u Banjoj Luci, koji je donio telegram u njegovu kancelariju.

"Laže, kolega ", obratio se udbašu koga je upoznao tek toga jutra.

"Laže kako ne zna pisati, kako nikad nije čuo za *Mlade muslimane*, kako mrava ne bi zgazio... Ne zna đe mu je ´Odža, a došao mu kod kćerke noću ..." vikao je.

"Kaže donio joj oroza", onda se zacerekao.

Dok mu je kolega, kako ga je oslovio, stavljao telegram na sto pored pepeljare pune odgorenih malih žigica i čađavog komadića žice, koji je bio umazan kao da je bio izvučen iz pečena mesa nakon što se njime utezao odojak na ražnju, s gađenjem se okrenuo u stranu, zaključivši da je tu žicu, usijanu na plamenu šibice, uvlačio u penis mučeniku. Još jednom je pogledao u izranjavanu i modru kožu na mišićavim leđima i butinama, maljave noge na kojima se bila skorila sukrvica, zgrčena koljena i gevikte kako se njišu objешeni o testise mučenika.

"Završavajte s ovim! Ministar vas sutra želi vidjeti u Sarajevu", pojasnio mu je sadržaj telegrama i grsteći se, više na isljednika nego na mučenika, napustio kancelariju.

Čitajući telegram prišao je prozoru. Udario je momka cipelom u rebra, i psujući mu sisu balijske majke koja ga je zadojila tako golema, napustio kancelariju.

"Sastavljaj mu izjavu kao da je sve priznao. Pritisnut ćemo mu prst umjesto potpisa", nasavjetovao ga je Boro, kad mu je ovaj saopćio da ih ministar poziva sutra na sastanak u Sarajevo.

"Jesi li smislijo, feslijo?!", proderao se kad se vratio u kancelariju i u trku, s vrata, udario ga nogom u zadnjicu. Gevikti su se kucnuli, a feslija je kriknuo od bola!

21.

Sastanak je opet bio u istoj sali zgrade Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove, Uprave državne bezbjednosti, II. odjeljenje. Na stolu ispred svakog udbaša stajao je svezak papira naslovljen kao Materijal o terorističkoj organizaciji *Mladi muslimani*. Kad je ušao ministar Danilović, u pratnji pomoćnika Krstičevića, opet su svi u sali stajali u stavu mirno.

"Pred vama je Materijal o terorističkoj organizaciji *Mladi muslimani*", obratio im se, nakon što ih je pozdravio, i sjeo u svoju fotelju.

"Svi smo proteklih sedmica radili naporno, noću i danju, i stoga ne bih dužio", bio je mrzovoljan kao i uvijek.

"Više noću, nego danju, druže ministre", našalio se šef sarajevske Udbe.

Niko se nije nasmijao, dok sam ministar nije razvukao usne.

"Predajem riječ svome pomoćniku drugu Krstičeviću", rekao je i zapalio cigaru.

"Naša strahovanja potvrđena su, a to je da se radi o velikim organizacijama s monstruoznim idejama iz najcrnje prošlosti. Sazvali smo vas da vam kažemo da istrage privodite kraju. Sudovi su spremni..." izvijestio ih je pokušavajući smrknutim pogledom oponašati ministra.

"Ne bih ja njima puno sudio, drugovi. Sve bih ja to streljo!", zaprijetio je kuražni Milenko udarivši šakom u sto.

Ministar je samo pogledao pomoćnika, a on se, popravivši se u stolici, naslonio na sto da bi mu odgovorio.

"Moramo dokazati narodu da su to neprijatelji, a i da smo mi za zakon. Sve će biti po zakonu i pravdi. Možda kolovođe treba i strijeljati, ali ostalima treba dati priliku da se uz društveno koristan rad prevaspitaju", odgovorio je u stilu komunističkog demagoga.

"Imate li još primjedbi, ili prijedloga, drugovi?", upitao ih je želeći završiti sastanak.

"Druže ministre, neprijatelj je žilav. Istraga je pokazala da je neprijatelj dobro skrivao svoje tragove. Stoga ja ne bih žurio sa suđenjima", javio se za riječ Ćima.

"Njegov još ništa nije priznao", ismijavao ga je Milenko.

"Nije problem u tome, priznali su drugi. Želio sam pitati, šta je sa ženskim dijelom Organizacije", dopunio je Duka s pitanjem, kao da želi podržati Ćimu.

"Za žene imamo poseban plan. Već radimo na njima. Vidjet ćete to u dostavljenom vam materijalu", dao je vrlo služben odgovor.

"Međutim, ne sviđa mi se tvoj komformizam, druže Ćimiću", tad je isturio vilicu i zašutio toliko dugo da je mogao vidjeti na licima

svojih podređenih strah od njegove kritike.

"Moramo ih natjerati da propjevaju! Samo komunisti nisu nikad propjevali i drugove izdavali. Valjda to znaš, druže Ćimiću?!", bio je zajedljiv ministar.

U sali je zavladao muk.

"Očekujem od vas da otklonite ove zastoje, jer akcija mora teći po planu. Jasno?!", skoro da se izderao na njih, podižući se sa stolice.

"Jasno!", odgovorili su svi u horu dižući se na noge.

Tako je sastanak završen.

Na hodniku je Krstičević prišao Ćimi i uzeo ga pod ruku, kao dobrog prijetlja, i nasavjetovao ga kako njegovog zatvorenika trebaju prebaciti u Centralni zatvor u Sarajevu.

"Izostavit ćemo ga iz ove prve grupe za suđenje, pa ćemo mu primijeniti specijalne metode", iznio mu je svoju zamisao.

"Davao sam mu tvoju večernju kravatu", pohvalio se.

"Ma nije dovoljno samo fizički mučiti neprijatelja da bi propjevao. Treba koristiti suptilnije metode. Jesam li ti pričao o pticama, naprimjer?!", hvalisavo ga je savjetovao dok su prešli preko dugog hodnika.

"Moram vjerovati vašem iskustvu nakon što ste preživjeli zločinačke metode mučenja Gestapoa", ulagivao mu se Ćima.

22.

O tome je bio poželio pričati s Dukom dok su se vozili preko Ivan sedla, ali, on je čitao materijal koji su dobili od ministra. Ćima, pošto je vozio, povremeno bi preko desnog ramena pogledao na stranicu koju je njegov drug dugo i pažljivo čitao. Uočljiv je bio pasus Žensko odjeljenje Organizacije.

"Zašto to čitaš?"

"Da ti pročitam principe po kojima se morao vladati mladi musliman", predložio mu je držeći otvorenu fasciklu među koljenima.

"Da nosi fes; da nema djevojku; da izbjegava mješovita sijela sa djevojkama, da se ne rukuje sa djevojkama", izdeklamovao mu je četiri principa iz Programa.

"Ma, glupaci."

"A ipak su imali žensku sekciju", tiho je izgovorio zagledan u daljinu kroz šoferšajbu.

"Ma kako će žena biti terorista?!", zaurlao je.

"Mi trebamo dokazati da su pravili oružje, da su htjeli likvidirati ugledne rukovodioce, da su htjeli izvesti krvavu kontrarevoluciju", siktao je pojačavajući brzinu limuzine.

"Tome, što tu piše, da su se nastojali povezati sa sličnim organizacijama u svijetu, i da su bili uvjereni kako će zaratiti Rusija i Amerika, kad bi oni ratovali protiv Federativne narodne republike Jugoslavije, treba posvetiti punu pažnju", govorio je glasno i pogledima, koje je često upućivao prema Duki, pokazivao kako je smrtno uvjeren u istinitost onoga što govori.

"Ženske su im, možda, samo pravile šerbe na mevludu", tad se nasmijao.

"Ti ne znaš šta je muslimanski mevlud?"

"Ne znam."

"Žensko sijelo u džamiji."

"Pa tako nešto i ovdje piše o njihovim ženskim aktivnostima."

"Eto vidiš, umjesto da mu ovog malog brata, koji je priznao da su kovali noževe i pratili naše oficire, i da im je najdraži miris mastila i baruta, što je dokaz da su stvarno teroristi, još pritisnemo da izlaje, i to svijetu kažemo, mi se trebamo baviti time kako i zašto je neko mutio šerbe na sijelu", blebetao je povremeno se obrazirući na Duku, koji ga je samo onim uhom na koje mu je govorio i slušao. Klimao mu je glavom kao da mu daje za pravo, jer ga je više zanimalo ono što piše u materijalu, nego ono što on blebeće.

Već su bili ulazili u grad, a Ćima nije bio završio svoju analizu, tako da je Duka bio zatvorio fascikl i prepustio se razmišljanju, šuteći i simulirajući da ga sluša.

"Ovaj Omer, Salihov mlađi brat, izlanuo je kako su noževe i oružje pobacali u Neretvu", vraćao se na početak analize o dokazima za terorističku organizaciju.

"A ovi prefriganiji, što su studirali u Zagrebu, pričaju priču kako su osvajali ljudska srca", nasmijao se.

"Ja ću malo protegnuti noge i provjetriti mozak na Starom mostu", našao je izgovor što s njim ne želi ići u kancelariju u Ćelovinu.

Zamolio ga je da zaustavi limuzinu kod Tepe.

23.

Kad je ispušio cigaru na Starom mostu, gledajući u modrozelenu Neretvu, i bio siguran da se Ćima, ako ga je i uhodio, uvjerio kako želi samo provjetriti mozak, požurio je kroz sokake prema Šarića haremu, zaobilazeći dućane i dućandžije. Jedva je čuo glas starog mujezina koji je, držeći ruku uz desni obraz, žurno učio ezan na sofama ispred stare džamije. Kad ga je primijetio, kroz širom otvorena vrata harema, mujezinov glas je utihnuo.

Iznad mahale letjelo je jato bijelih golubova. Majke su zvonkim glasovima dozivale djecu sa ulice, strašeći ih kako u akšam šejtan sikiricom sitnu djecu ganja...

Pred kanatima kuće prema kojoj se zaputio, nije bilo djece. Preko podzide svijale su se rufe i bršljen. Drveni kanati nisu bili zaključani i on ih je, držeći kaput jednom rukom preko ramena, drugom rukom polahko otvarao. Osjećao se kao da otvara korice knjige Alekse Šantića u kojoj je napisana pjesma o Emini. Očekivao je da će kad otvori kanate, vidjeti bašču punu ruža, šadrvan, djevojku duge crne kose dok, s ibrikom u ruci, zalijeva cvijeće. Međutim, avlija je bila prazna. Mačka se valjala s malim mačićima ispred papučluka, gdje su bile uredno poredane drvene nanule i gumene kaloše. Zastao je, nakon što je zatvorio kanate iza sebe, da bi razgledao avliju. Jedna grana ružice svijala mu se iznad glave dodirujući mu kovrdžavu kiku kose na čelu. On ju je bio dohvatio da pomiriše, kad se otvorio prozorčić na verandi s bočne strane kuće. Iz njega je izvirila djevojka čije su se duge crne kose rasule i zanjihale u zraku.

Vidjevši odozgo čovjeka ispod grane ružice, kakvog je vidjela na ljubavnoj razglednici, koju je slao komšija njenoj drugarici, nakon što je pobjegao u Australiju, brzo je povratila glavu unutra, tako da je raspletene kose jednom rukom uhvatila kao žetelica snop klasja i povukla za sobom. U tom trenutku koraknuo je prema papučluku i, pazeći da ne stane mačetu na rep, nagnuo se prema vratima i pokucao. Ubrzo će se vrata otvoriti i pred njim se ukazati isto ono lice koje je provirilo kroz prozorčić verande, samo umotano u svileni rubac.

"Izvolite. Koga ste trebali?", progovorila je djevojka vrlo smirenim glasom.

"Vi ste Nerica?"

"Da, moje je ime Nerica."

"Ja sam Dušan. Želio bih razgovarati s vama."

"Izvolite", izgovorila je drhtavim glasom.

"Ako bismo mogli sjesti negdje, jer se razgovor može i oduljiti", smiješio se dok je govorio i gledao u njene papuče.

"O čemu bismo trebali razgovarati?", upitala je vrlo smireno.

Tad joj je pokazao legitimaciju službenika državne bezbjednosti, dajući joj do znanja kako bi bilo najbolje razgovarati nasamo.

"Roditelji su mi u kući, pa bismo mogli sjesti u čardaku", više iz straha nego iz želje, pokazala je gostoljubivost.

"Ponesite cipele sa sobom", savjetovala ga je kad je vidjela da ih izuva, da bi, uzevši haljinu u ruke, skoro na prstima zakoračila uz drvene stepenice zastrte vunenim ćilimom išaranim jarkim bojama. Idući ispred njega razmišljala je kako je to dobar znak što je skinuo cipele, jer nemuslimani i udbaši ne skidaju obuću u svojim, pa tako ni u muslimanskim kućama.

Tek kad mu je sipala kahvu u fildžan i ponudila ga šerbetom od zove, primijetila je da joj ruke drhte.

"Ne boj se. Ponašaj se kao do sada i sve će biti u redu", namsiješio joj se.

"Boga mi, nije mi svejedno."

On je već primijetio kako ima male ruke i grudi, što je bilo u suprotnosti sa onim što je vidio dok je išao za njom uz stepenice,

gledajući joj u duga leđa i široke bokove.

"Od tebe zavisi hoću li se ja ovdje osjećati kao moj Srbin Šantić ili kako vi volite reći, udbaš."

"Vi ste pokazali legitimaciju, a ne Šantićevu knjigu, kad ste tražili razgovor sa mnom."

"Dobro, Nerice, da vas, kao udbaš, upitam da li ste poznavali Saliha Behmena?", upitao ju je drsko, dok je vadio cigare iz džepa.

"Zbog toga ste došli?!", progovorila je nakon dugog promišljanja.

"Bio sam jasan s pitanjem, nadam se?", nastavio je cinično govoriti pripaljujući cigaru.

"Je li vam on spomenuo moje ime?", i ona je njemu postavljala pitanja ne smatrajući da ima svrhe odgovarati na nešto što mu je očito bilo poznato.

"Nije. Ali nije ni tvoje da postavljaš pitanja", dao joj je do znanja kako nije u poziciji da brani svoj ponos.

"Poznavali smo se", pokorila se pod udbaškom prijetnjom.

Tad mu je doturila keramički tanjirčić na koji će stresati pepeo s cigare.

"Ali to poznanstvo nije trebalo biti razlogom vaše posjete."

"To ćemo vidjeti", prijetio je, iako je govorio uz smiješak na licu.

Tad mu se zagledala u lice. Procjenjivala je da je stariji od nje više od jedne decenije.

"Jesi li ti bila član njegove organizacije?", bio je direktan s pitanjem.

"Ne, nisam bila član nikakve organizacije", ovo joj je bio najbrži odgovor do tada.

"Jesi li znala za njegovu organizaciju?"

"Znala sam."

"Jesi li znala za žensku sekciju organizacije?", ovo je za nju bilo ključno pitanje.

"Znala sam da tako nešto postoji u Sarajevu, ali to, koliko ja znam, nije zaživjelo u Mostaru. Njihove aktivnosti svele su se na kurseve pletenja i veza. "

"Je li tebe neko pokušao uključiti u taj posao?"

"Da, ali nisam prihvatila."

"Jesi li bila zaljubljena u Saliha?", opet se nasmiješio.

"Sviđao mi se. Zapravo, sviđao se više mojim roditeljima. Željeli su da se udam za njega."

Dok je odgovorala na ovo pitanje, praveći male stanke nakon svake rečenice, obrazi su joj se zarumenjeli od stida.

"Je li on tebe volio?"

"Ne znam. Bio je šutljiv i stidljiv mladić, tako da nisam od njega ni očekivala da javno izrazi svoje emocije."

"Hvala na odgovorima. Pametna si djevojka." Ugasio je cigaru.

"Nema na čemu. Hvala vama na povjerenju", ulagivala mu se, zahvaljujući Bogu da se razgovor ovako završio.

"Imala si sreću što si razgovarala sa mnom", otpio je gutljaj kahve i opet joj se drsko zagledao u lice.

Od kada je naumio, a bilo je to od one noći kad je njeno ime izustila Ćimina prijateljica Šerva na korzu, pripremao se za ovu posjetu. Kako ju je pogrešno zamišljao plavom, mršavom i blijedom djevojkom, isposničkog lica, valjda što mu se sam Salih takvim doimao, tako je i ovaj susret, pa i razgovor, zamišljao potpuno drugačijim.

Ostao je još toliko koliko mu je dozvoljavalo krčanje crijeva u stomaku od gladi. Za toliko vremena, u maniru prijatelja, kazao joj je da je u opasnosti i da se trebaju povremeno viđati.

"Od sada ću se zvati Kemica", ozbiljno je predložio, komentirajući njenu primjedbu kako je pomislila da joj je svratio Kemica, njen komšija, kad ga je vidjela da miriše ružu ispred kanata.

Osvrnuo se lijevo i desno po pustom sokaku prije nego što je izišao iz avlije. A ona ga je posmatrala s verande dok nije zavrnuo kragnu kaputa i nestao u mračnom sokaku.

Čim je stigao u stan, ni kaput nije bio skinuo sa sebe, telefon je zazvonio. Kad nije bio kući, ostavljao bi šešir na telefonu da mu komšije na čuju zvonjavu. Skidajući šešir s telefona, a pretpostvaljao je da ga zove Ćima, smišljao je šta će mu slagati, jer je bio uvjeren da je telefon do sada zvonio bezbroj puta. Nije ga ni upitao gdje je bio do sada, već mu je saopćio da je svog zatvorenika deportovao za

Sarajevo, te ga pozvao na piće kod prijateljica. Nevoljko je prihvatio poziv.

"Moram sutra zorom, opet, u Sarajevo", požalio mu se kako bi opravdao razlog poziva na piće.

24.

Sve dok nisu prošli Drežnicu i ušli u kanjon Neretve kod Grabovice, kada bi se kombi, u narodu poznat kao crna marica, opasno naginjao na zavojima oštrih krivina, Salih nije znao kuda ga voze. Tad je pretpostavljao da se voze kanjanonm Neretve prema Sarajevu. Imao je bukagije na nogama, pa bi se čelična kugla, u trenutku nagiba kombija dok prolazi kroz veliki zavoj u krivini, zakotrljala udarajući u stranjaču kombija. Bojeći se da će iznervirati vozača i sprovodnike, skupio je lance i bukagije i sklupčao se u ćošku karoserije. Ovo mu je bila vanredna prilika da odspava skoro cijelu noć, koliko je trebala trajati vožnja do Sarajeva.

Pretpostavio je da ga vode na suočenje s nekim od drugova iz Sarajeva, ili na sudenje. Ono što ga je radovalo bila je pomisao da, možda, više neće vidjeti Ćimu i Duku. Poželio je vjerovati u to, jer bi to značilo da je pobijedio, time što, otkad mu je Ćima opsovao Boga, ni jedna riječ, kako se i zarekao, nije izišla iz njegovih usta u prisustvu psovača!

25.

Kad je ušao u mračnu ćeliju novog odredišta, a prepoznao je sarajevski Centralni zatvor, pomislio je da i od Ćelovine ima gorih ćelija. Smrad, vlaga, krvavi grafiti po zidovima, datumi i imena bili su dekor i ugođaj novog džehennema, kojeg je trebao preživjeti. Baš tako je i pisalo na zidu:"Dobro došao na dno džehennema." Sudeći po rukopisu koji je bio drugačiji od onog kojim su bila ispisana

imena, najvjerovatnije noktima, ovaj grafit napisali su stražari i to oštrim predmetom, ekserom ili nožićem, smočenim u krv.

Nije mogao razabrati koliko je spratova silazio od ulaznog hodnika u zatvor do ove ćelije. Pretpostavio je da se nalazi u dnu zatvorskog dna. U njoj nije primijetio nikakvih tragova života. Bio je uvjeren, a kasnije će se u to stvarno i uvjeriti, da ni pauk, ni uš, ni crv, ni miš, a sva ta živina i gamad carovala je u Ćelovini, nisu se usudili tu dogamizati. Kad se, nakon što je stražar ugasio svjetlo, namještao ispod ćebeta da legne na drvenu dasku koja ga je podsjetila na ćepenak s mostarskih dućana, jer je bila lancima vezana za zid, i oči mu se svikle na mrak, prije nego duša na smrad, primijetio je da ćelija uopće nema prozora.

"Ima li ovakva jedna ćelija u tebi, Salih?", upitao se.

Osjećao je da ga smatraju kao pobjednika nad Ćimom, koga sad pripremaju za borbu s novim, vjerovatno vještijim i strašnijim, progoniteljem njegove riječi.

26.

Nije bio uspio zaspati, iako je žudio za snom, prije nego što se upalila svjetiljka u samom ćošku iznad vrata, i ona se otvoriše.

"Spremi se, bez stvari", bilo mu je naređeno.

Prolazeći zatvorskim hodnicima, vukući bukagiju na desnoj nozi za sobom, za koju, očito, stražar nije bio dobio dozvolu da mu je skine, navikavao se na dnevnu svjetlost. Pretpostavljao je da je jutro i da je njegov novi isljednik došao na posao, te da ga želi upoznati. I on je bio nestrpljiv da vidi novog hrta, kako je zvao isljednike.

Bio se zadihao penjući se uz stepenice, koliko dugo, toliko i visoko, kao da se penje na munaru. Shvatio je da su stigli u samo potkrovlje, kad je stražar stao pred vratima jedne sobe i pokazao mu rukom da uđe unutra. Soba je bila prazna, bez stola, stolice i kreveta, a puna svjetlosti i sunca! Kao kip u staklari, nesvjesno držeći ruke na leđima, bojeći se koraknuti dalje bez naređenja stražara, stajao je nasred sobe. Međutim, stražar je samo zaključao vrata, i bez riječi

odlupkao svojim cokulama niz stepenice.

Žmirkao je očima i smjehuljio se samom sebi kao kipu, dok nije koraknuo prema prozoru. Ugledao je plavetnilo neba i padine Trebevića. Ako sunce nije bilo na toj strani neba, onda je prošlo podne, zaključio je.

Napadan cvrkut ptica dolazio mu je do ušiju iako nigdje u zraku nije vidio ptice. Predajući se užitku miline cvrkuta ptica, nije čuo lupkanje stražarevih cokula, tako da se prenuo kad su se vrata otvorila. Stražar je donio tacnu sa zdjelom vode prokuhane s grahom i komad kukuruze.

Pored svih fizičkih bolova smatrao je da, ako umre u zatvoru, glad i nesanice će mu biti dvije jengije duši koje će je ispratiti s dunjaluka. Kad je ovu prvu jengiju umirio, berući i posljednju mrvicu kukuruze s tacne, i samo toliko skidajući pogled s nebeskog plavetnila, iznad Trebevića je kružio soko težeći nebeskim visinama. Gledajući ga tako slobodna u prostranstvu nebeskog plavetnila, prisjetio se Esada Karađozovića, lidera *Mladih muslimana*, koji je govorio kako je prirodno ljudskom duhu da teži ka spoznaji Boga, kao što soko svojim letom teži ka nebeskim visinama.

Esadov babo Adem-beg bio je derviš. Prepjevao je ilahiju lutajućeg derviša i pjesnika Junusa Emrea *Zašto ječiš, moj dolape*. Zamišljajući ga kako uči ilahiju, počeo ju je sam pjevušiti uz zaglušujući cvrkut ptica puštajući suzama da poteku. Uvijek, kad bi čuo ovu ilahiju, suze bi mu potekle.

"U planini nađoše me, ruke krila iščupaše, dolapom me načiniše... " prisjetio se stiha koji je iskazivao njegovu sadašnju tužnu sudbinu.

"Eto tako, ječim vako, ilellah ...", zacvilio je.

Karađoz, kako su zvali Esadovog babu, govorio im je jedan ders po kojem je duša kao soko, koja jedva čeka da odleti na ruku svoga Gospodara, i da je ljudsko tijelo poput bukagije na sokolovim nogama. Tad je pogledao bukagiju na svoj nozi i nasmijao se, ljubeći svoju ruku kao da ljubi Adem-begovu, čije je derviške dersove nekad ismijavao, jer sad bi, da mu duša nije okovana u bukagijinih bukagija bukagije, najradije raširio ruke, kao soko krila, i okretao se oponašajući let sokola. Kako se sjećao u dersu iz Mesnevije, mladić

je pao u nesvijest, kako bi mu se duša oslobodila tijela, i radosna odletjela svome Gospodaru!

Kapljice znoja na čelu i treptaji damara u šakama, uz milozvuke cvrkuta ptica, prizvali su mu preživljeno stanje duše dok je obješen za ruke na leđima bio izgubio svijest. Tek tad je bio svjestan ljepote rastanka duše s tijelom, kao i još bolnijeg njenog povratka. Zamislio bi svoju dušu kao sokola, u kojeg je neprestano gledao na nebeskom plavetnilu iznad Trebevića, kako, uz radosne kliktaje, leti svome Gospodaru. I smatrao je da poznaje svoju dušu, pa makar se i u sokola pretvorila; ona bi, doletjevši na ruku Gospodara, malo cupnula repom unazad, kako bi uspostavila ravnotežu između kljuna i repa, i s tolike nebeske visine pogledala bi dolje prema tijelu svezanom u čvor kravate.

Potirući lice šakama i brišući znoj s čela nadlakticom, ponovo je pogledao u nebo. Sokola više nije bilo u njegovom vidokrugu! Kao da ga je progutao beskraj nebeskog plavetnila iznad Trebevića, dok je on samo na trenutak pogledao u svoje okove.

Izmičući glavu u stranu u potrazi za sokolom, primijetio je dvojicu ljudi kako idu po krovu noseći ćebad sa sobom. Nije uspio vidjeti šta su zamotali u ćebad, noseći ih između sebe, dok su se oprezno vraćali preko krova, ali je primjetio kako je bio potpuno umukao cvrkut ptica.

27.

Bio ga je spopao kašalj, pa je čučnuo, kad je začuo lupkanje cokula u hodniku. Znao je da dolaze po njega. Vrata su se otvorila i on se već bio pridigao na noge. Stražar mu je prišao i, kleknuvši na pod ispred njegovih nogu, otključao kilit na metalnoj ogrlici iznad zgloba. Izišli su ostavivši bukagije na sred sobe.

Spustili su se samo sprat niže i ušli u kancelariju. Sprovodnik je otvorio vrata i propustio Saliha da uđe unutra da bi ga, zatvorivši vrata, ostavio sama s onim ko ga je pozvao.

"Opet ja, Salihe?!", cinično mu se obratio Ćima sjedeći za

stolom i gledajući ga kako u nevjerici, kao da je bio hipnotisan, stoji pred njim.

"Imaš li šta reći, Salihe?", ljubazno mu se obratio, pridigavši se iza stola.

Salih je šutio!

"Ponavljam, jer možda nisi dobro čuo pitanje, imaš li mi šta reći?!", povisio je malo ton.

A tad mu se kosa pomjerala unazad na tjemenu, tako da bi mu se zategla koža na čelu i izravnale bore, a očni kapci raširili. Okrenuvši se prozoru, zgrabio je fajercag i kucnuo njime tri puta u sto. Držao plamen fajercaga ispred nosa, sve dok drugom rukom nije izvadio kutiju iz džepa i zubima iz nje izvukao cigaru koju će pripaljivati na plamenu fajercaga, kad su se otvorila vrata i sprovodnik povukao Saliha za kragnu kaputa, odvlačeći ga u hodnik. Ćima nije ni pogledao za njim.

To mu je bio najkraći sastanak s Ćimom i najbrži prelazak preko zatvorskog hodnika.

28.

Kad je ostao zatvoren u mračari, dugo se nije pomicao niti okretao. Uvijek bi se tako ponašao dok se ne bi uvjerio da se sprovodnik nije udaljio od vrata i da ga ne posmatra kroz mišolovku.

Hladnoća i vlaga mračare izazivale su mu drhtavicu. Tad se odlučio, iako nije bio siguran da li ga promatra neko kroz mišolovku, spustiti na drveni ležaj i pokriti ćebetom. Drhtavica mu se povećavala tako da je počeo cvokotati. Kad je primijetio da ne drhti od hladnoće, već zbog jezovite plime straha koji ga je obuzeo, uhvatila ga je panika. Ćime se nije bojao, samo se iznenadio kad ga je vidio. Strah što ga je obuzimao bio je odraz nesvjesne reakcije tijela na bolove koje je pretrpjelo. Kao da mu je svaki zglob, oni su ga najviše boljeli, i svaki mišić iščekivao reprizu svega preživljenog.

Kad su mu zubi zacvokotali toliko da ih je sam čuo, kao da čuje Ćimino kuckanje fajercagom po stolu, nasmijao se. Drhtavicu i

cvokotanje razumio je kao zveket lanaca bukagija, njegovog tijela, na nogama sokola, njegove duše, kojih se, omamljen pogledom u sunce i nebeski beskraj raširenih krila, želio kutarisati.

"Ali, zato ima sokolova kapa", pomislio je, smijući se sam svojoj dosjetki, i navukao ćebe na glavu.

Toplinom zadaha ispod ćebeta odagnao je strah i umirio cvokot zuba. Domalo, duša mu je bila mirna poput sokola dok skupljenih krila uz tijelo i kapuljačom navučenom na oči, miruje na ruci sokolara.

Zaspao bi diveći se sopstvenoj pronicljvosti i samokontroli, da nije razmišljao o sobi punoj svjetlosti i napadnom cvrkutu ptica. Momenat kad su ptice umukle s pojavom dvojice ljudi koji su s ćebetom hodali po krovu, naveo ga je na zaključak da se još neko dosjetio sokolove kape. Zaključivši da su paketi prekriveni ćebetom, koje su dvojica ljudi nosili preko krova u povratku, mogli biti kafezi puni ptica, koje su umukle kad su ih prekrili ćebetom, potaknuo mu je sumnju da je sve bilo smišljeno i da je Ćima izmislio novu, suptilniju, metodu kojom ga želi navesti da procvrkuće poput ptica iz kafeza željnih sunca. Toplina u srcu i žudnja za svijetlošću iz sobe u potrkovlju ukazivale su mu na opasnost nove Ćimine metode. Zato se okrenuo na bok i stavivši slijepljene dlanove pod desni obraz zaspao.

"Ja legoh jallah, ako se probudim bismillah, ako se ne probudim, la ilahe ilellah", prošaputao je svoju molitvu prije sna, želeći više da se desi ovo drugo.

29.

"Di -ži -se!", izderao se sprovodnik iznad njegove glave.

Nije bio čuo otključavanje vrata , pa ga je dreka izbezumila, toliko da je skočio s daske u ritmu tri sloga sprovodnikove naredbe; pridigavši leđa u polusjedeći položaj, skinuvši noge s daske i ustavši na noge!

"Ko ti je dozvolio da legneš?!"

Nikad nije odgovarao na ovakva pitanja koja su, po pravilu,

najavljivala šamar.

"Za mnom!", bila mu je slijedeća naredba, a šamar je izostao.

Nije znao koliko je dugo spavao; jedan minut, jedan sahat ili cijelu noć. Penjući se istim stepenicama nije znao da li opet ide u sobu punu sunčeve svjetlosti, ili u Ćiminu kancelariju. Stali su ispred vrata kancelarije. Prije nego što je pokucao na vrata, stražar se okrenuo prema njemu upozorivši ga da skopča bluzu.

Pošto je očekivao Ćimu u kancelariji, ušao je oborena pogleda. Tako mu je prvo ugledao đonove cipela na isturenim nogama ispod stola. Zrake sunca obasjavale su onaj dio poda u koji se zagledao i pravile dugu sjenu od cipela. Osjećao je po bakranoj boji sunčevih zraka, a i po izduženoj sjenici cipela, da je sunce bilo na zalasku. Poželio je vidjeti zalazak sunca kroz prozor. Podižući pogled s poda uz snop zraka sunca, ugledao je cipele bez pertli obuvene na bose noge. Podigao je pogled! Ugledao je Omera Stupca! Sjedio je na stolici naslonjen desnom rukom na prozor. To drago lice koje mu se smješilo, i te crne oči, koje su ga umilno pogledale, izazvale su u njemu šok.

"Možda se posljednji put gledate", progovorio je Ćima posmatrajući ih obojicu ispred sebe zavaljen u stolici.

Ljuljajući se u stolici samo na zadnje dvije noge, držeći spletene prste na tjemenu, bio je izgubio ravnotežu. Da se nije uspio pridržati za ćošak stola, pao bi na leđa skupa sa stolicom. U tom trenutku Omer je prinio kažiprst usnama. Zatim se, popravljajući uvrnuti rukav iza lakta na desnoj ruci, ponovo naslonio rukom na osunčani prozor.

"Okrenite se!"

Nisu bili shvatili naredbu kud da se okrenu, pa se nisu ni pomakli.

"Ti se digni i stani u onaj ćošak", neredio je Omeru. Omer se pridigao i stao u ćošak licem okrenut ka zidu. "Ti stani u onaj ćošak."

Salih je stao u suprotni ćošak.

"Kad kažem sad, okrenite se."

Sačekao je nekoliko trenutaka dok su oni pokunjeni stajali u ćoškovima.

"Sad!" proderao se.

Obojicä su se okrenula i pogledala jedan u drugog. "Ko je od vas dvojice pisao Program?"

Salih je shvatio Omerov znak dat kažiprstom na usnama i nije progovarao. I Omer je šutio.

Ćima je izgledao toliko glup i smiješan sa svojim komandama, da se činilo da će obojica prasnuti u smijeh, dok se gledaju u oči, ne hajući za njegovim pitanjem.

"Program si pisao ti!", uperio je prst u Saliha.

"Ali Omer je sve preuzeo na sebe. Je li to pošteno, Salihe?!", proderao se.

"Da drugi ispašta zbog tebe! Da ...", zamucao je.

Uvidjevši i sam da je izgledao više smiješan, nego opasan pred njima, postiđen okrenuo se prozoru.

Salih nije skidao pogled s Omera. U tom je trenutku još više razvukao usne, a lice mu je blistalo blaženstvom, tako da ni on nije mogao odoljeti da ne pomjeri desni obraz i uzvrati mu blagim osmjehom krajičkom usana. Uživao je u Omerovom licu koje je, kako je u tom trenutku vjerovao, bila prekrila sjena krila sokola koji, bez bukagija na nogama, slobodno leti nebeskim svodom prema svome Gospodaru.

Omer je prvi podigao desnu ruku, onu što mu se sušila, prema srcu i počeo micati usnama. Salih je učinio isto shvativši da on izgovara riječi zakletve koju su skupa pisali: "...i zaklinjem se Svemogućim Allahom da neću neprijatelju nikad izdati svoga brata, pa ni pod najtežim okolnostima, znajući da me, u protivnom, čeka sramna smrt izdajice i poniženje na oba svijeta!"

"Mirno!", proderao se nakon što se okrenuo do prozora i ugledao Saliha kako drži ruku na prsima.

"Ko ti je dzovolio da podigneš ruku, bilmeze?! ", poskočio je prema njemu i ošamario ga.

Omera nije ni pogledao, obišao je sto i sjeo u stolicu.

"Tvoja šutnja i drskost, Salihe, znak je da se ne želite vidjeti ponovo", tiho je progovorio i zakucao fajercagom u sto.

Vrata su se naglo otvorila. Sprovodnik je, bez ikakvih dodatnih znakova, ščepao Saliha za kragnu kaputa i povukao za sobom.

Zbog promahe, kad su se otvorila vrata, jer je prozor već bio otvoren, sa stola se zakovitlalo nekoliko listova papira i palo pred Omerove noge. On je još držao ruku na srcu, dok mu je niz obraz skliznula suza!

30.

Taj prizor, koji je vidio prije nego što su se vrata za njim zatvorila, ostao mu je posljednja uspomena na Omera Stupca, crnomanjastog golobradog mladića, s kojim je sanjao velike pobjede islama. Kao što su iz predanosti tim idealima, riječ islam uvijek pisali s početnim velikim slovom, ne hajući za pravopis tadašnjeg srpsko-hrvatskog jezika, po kojem se imenica islam, kao i imena svih religija, pisala malim početnim slovom, tako su i sami željeli ostati veliki i uspravni, ne hajući za prijetnje koje su se bile nadvile nad njihove mlade živote.

"S nama ili bez nas!", prisjećao se Omerovih riječi, kad bi ustvrdio da će se njihovi snovi jednoga dana ostvariti.

"Trebamo samo jednu pobjedu", uzvikivao bi stišćući pesnicu.

"I još jednu, i još jednu, i još jednu!"

U mračari mu nije bilo dozvoljeno da legne, pa je cijelu noć stajao, ili šetao od zida do vrata misleći na Omera.

Vjerovao je da ga je podržao, primaknuvši kažiprst na usne, u njegovoj šutnji! Nakon Omerovog znaka kažiprstom toliko je dobio na samopouzdnaju da je bio potpuno siguran kako ne postoji ta Ćimina metoda kojom bi iz njega mogao iznuditi ijednu riječ. Smatrao je da se njegovo herojstvo sastoji od tog zadatka i da time ispunjava Omerov emanet.

Po Ćiminoj prijetnji, kako se posljedni put gledaju, shvatio je da će Omer biti ubijen i da je toga i on sam bio svjestan, te da je stoga preuzimao svu krivicu na sebe kako bi druge poštedio.

Smežurana koža na ruci, koju je sunčao na prozoru, bila je uvehla kao kod starca od mučenja i vješanja kroz večernju kravatu,

značila je da ga pripremaju za suđenje.

Ali ono što je impresioniralo Saliha, i zbog ćega je stalno plakao, bilo je gordo Omerovo držanje.

"Njegov soko se bio potpuno oslobodio bukagija!", ponavljao je sam sebi, zamišljajući blaženi osmijeh na Omerovom licu.

Iako mu je bio neprihavtljiv mit o Isusovom uznesenju, ništa sličnije sebi nije mogao predočiti, da bi shvatio njegov blaženi osmijeh nakon takvih muka. Bio je uvjeren da je taj mladić deceniju mlađi od Isusa, a da zemaljsku ljubav nije kušao kao ni Isus, bio u izravnom odnosu sa samim Bogom.

Kad bi pomislio na suzu koja mu se skliznula niz obraz, a da je on ne bi ni pokušao obrisati, sjetio se Karađoza, koji je govorio kako je suza vrijedna kao i kap šehidske krvi. Opet je poljubio svoju desnu ruku kao da ljubi njegovu, koreći se kako je njegovo poimanje Vjere bilo nepotpuno i kako je mladalački kibur, koji su njegovi drugovi ispoljavali prema hodžusijama, kako su pežorativno nazivali imame, i dervišima bio velika mahana i ružna osobina.

31.

Rijetko će ga više izvoditi iz mračare. I kad bi ga izveli, odvodili su ga u Ćiminu kancelariju gdje bi odsjedio i odšutio nekoliko minuta. Kad god bi ulazio u kancelariju, potajno bi se ponadao da će opet vidjeti Omera.

"Sjedi tu pored prozora gdje ti je sjedio i drug", jednom mu je naredio Ćima pun prezira i pakosti.

Tako bi samo sjedio i odšutio pola sahata, nekad i manje, dok Ćimi nešto ne bi naumpalo, ili bi mu zazvonio telefon. Tad bi šifriranim otkucajima fajercaga po stolu pozvao sprovodnika da ga izvedu. I kad je, jednog popodneva tako zazvonio telefon, skoro da je Salih čuo glas iz slušalice onoga ko ga je nazvao, Ćima je brzo zakucao fajercagom po stolu. Kao da ga sprovodnik nije čuo, vrata se nisu otvarala.

"Marš napolje!", izderao se na Saliha, stavljajući dlan na

slušalicu, dok se polahko pridizao sa stolice.

"Alo", derao se neko u slušalicu tako da je Salih to jasno čuo dok je prolazio pored stola..

"Alo, alo", odgovarao je zbunjeni Ćima.

"Ne čuju se jer su kafeze odnijeli s krova", odgovorio je svom sugovorniku na telefon poluglasno, dok još sprovodnik nije bio otvorio vrata, tako da ga je i Salih čuo.

"Alahume inna na bejane", šaputao je Salih svoju dovu koju je učio kad nešto izgubi, da bi to našao, ili kad nešto zaboravi da bi mu naumpalo. Ovaj put učio je dovu likujući što se obznanilo, ono što je i pretpostavljao, da je poenta nove Ćimine metode bila na cvrkutu ptica.

32.

Kao što je Krstičević naivno smatrao da je Ćima sam u kancelariji, i Ćima je pretpostavljao da je Krstičević sam dok mu je odgovarao. Međutim, pored njega za istim stolom sjedio je Duka. Udbaškim manirom htio ga je provjeriti da li može pretpostaviti takvu mogućnost, i zlu ne trebalo, u samom razgovoru takvu mogućnost i otkloniti. I nazvao ga je na nagovor Duke da bi mu rekao ono što je ovaj od njega tražio.

"Ima li ti druga?", upitao ga je misleći na Duku.

"Valjda je dolje", odgovorio mu je, pretpostavljajući da je u Mostaru.

Nakon ovog odgovora Krstičević je stavio ruku na slušalicu i šapnuo Duki kako Ćima ne zna da je u Sarajevu.

"Završio si tog svog ptičara, a?", mislio je na isljeđivanje Saliha.

"Nisam ga završio. Ni na suočenju sa Stupcom nije progovorio. Vidiš, ni tvoja metoda nije upalila", bio je iskren, ne krijući zadovoljstvo što ni njegove genijalne metode iznuđivanja iskaza nisu bile uspješne na Salihu.

"Krasno, sutra mu završi optužnicu s preporukom da mu daju

srednju kaznu. Može 12 godina? Ha, jel´ malo?"

"Kako nije malo, čovječe?! I on treba biti strijeljan s ovom četvorkom. On im je bio ideolog! Mogu to dokazati! On je autor Programa, a uz tu četvorku on je i autor teksta zakletve za članove Organizacije!"

"Sve su to drugi priznali o njemu, ali da ga strijeljamo, učinili bismo mu uslugu. Trebat će mi živ u Zenici. Smrt fašistima!" , izdeklamovao je ono što je dogovorio s Dukom i spustio slušalicu, znajući da mu Ćima ne smije proturiječiti.

Onda se okrenuo Duki, oni su, iako se nisu simpatizirali, bili odani jedan drugom u poslu, jer su bili članovi Prvog odjela Udbe, i nazdravio mu čašicom pića.

"Nadam se da si bar ti pametan i znaš šta smo uradili, ako sam ja, možda, malo i pijan. Danas sam puno pio", lukavo mu je dao do znanja da skida sa sebe svu odgovornost u slučaju da se nešto iskomplicira.

Pošto mu je Duka dao ideju kako da završi Ćimin slučaj, sam je došao na ideju kako da završi i Milenkov. On je to rješavao, jednostavno, telefonom.

"Alooo..." zavijao je na slušalici uvlačeći duboko duhanski dim u pluća.

"Zdravo Milenko, Grmeču stari ...", ismijavao je sugovornika uspoređujući ga s najvećom krajiškom planinom.

"Završi li ti tog svog seljaka?", cerekao se dok je dosipao piće u malu čašicu.

"Završit ću ja sa sudom. Ako ga ne stignemo poslati pred sud, ima prinudni rad", tad je namignuo Duki, želeći mu skrenuti pažnju na genijalnost svojih ideja.

"Ma, nema greške, čovječe! Uhvatili ste ga na djelu. A taj ´Odža vam je u emigraciji", bodrio ga je.

"A nosio je i fes! Baš je neki feslija, ha, ha....", povlađivao mu je, pa se okrenuo prema Duki.

Bilo mu je dosadilo, u sparnoj kancelariji, slušati njegovo iživljavanje nad podređenim policajcima.

"Reci mi, majke ti, kako krajiške podnose ovu sušu? Ha, ha, ha...", smijao se grohotom.

"Treba nam tih ljepotica malo više na radnim akcijama, radi morala udarnicima. A ti si..." htio ga je pohvaliti, ali ga sugovmik, očito prekinuo nekom upadicom.

"Ma, prebacit ću te u taj resor, čim završiš tog svog, kako kažeš, junca. Ajde zdravo!", završio je razgovor pritišćući mali olovni klinčić u ulegnuću za slušalicu, prije nego što ju je spustio, kao da je htio još nekome telefonirati, pa se predomislio.

"Dosta nam je više kancelarije po ovoj žegi, čovječe. Treba se otisnuti na teren", spustio je slušalicu, a zatim se potrljao dlanom ispod raskopčane košulje po maljavim prsima.

Iz ovih razgovora Duka je shvatio kako je Krstičević dobio upustvo po kojoj se može sačiniti selekcija istraga koje se po prioritetu moraju privesti kraju, jer on, koliko god se razmetao, nije mogao imati takve ovlasti.

Imao je dobru procjenu, još sutra je Salih bio doveden u kancelariju. Ćima mu je naredio da sjedne za njegov sto na kojem je bio samo čist papir i olovka.

"Ako nisi priznao autorstvo Programa, znaj da znamo da si jedan od peterice autora teksta zakletve za članove Organizacije. Tužitelj će za vas petericu tražiti smrtnu kaznu. Napiši šta misliš da je najbolje za tebe. Ja sam svoj posao s tobom završio", mrzovoljno je progovorio odlazeći iz kancelarije.

Salih nije bio ni uzeo olovku u ruku, kad se, nakon jednog sahata, vratio Ćima. Vidjevši to, Ćima uze olovku i pokuca njome u sto. Stražar je ušao i izveo Saliha, a da niko ni riječi nije izgovorio.

Vodio ga je kroz zatvorske hodnike, dok ih nije upozorio drugi stražar da se zaustave, jer, kako ih je upozorio, na spratu niže, sprovode grupu zatvorenika do sudnice. Po prozivci policajaca razaznao je prezimena drugova.

33.

Vijest o smrtnoj presudi za Omera Stupca, Halida Kajtaza, Hasana Bibera i Nusreta Fazlibegovića pronijela se po

muslimanskim mahalama. Ljudi su šaputali kako je to bilo i za očekivati, nakon što su pročitali da je javni tužitelj Enver Krzić izjavio kako ih treba kazniti tako, da se pri spomenu njihova imena svakome sledi krv u žilama.

Kad je Nerica čula za ovu vijest, šućurala je Allahu što se ne spominje Salihovo ime među četvericom njegovih prijatelja.

I kad je ugledala Dušana u svojoj avliji kako stoji ispod iste grane ružice, gdje je stajao kad ga je vidjela prvi put, pomislila je kako je sama prizvala šejtana, jer je, naslonjena na prozorčić verande, nakon što je klanjala akšam, mislila o Salihu i, naravno, o njemu. Hitro je sišla niz stepenice da mu otvori vrata. Odmah ga je pozvala u kuću i odvela na čardak. Ovim ge je gestom dovela u nedoumicu da mu se, možda, i obradovala.

"Pitali su me moji ko mi je prošli put dolazio", objasnila mu je svoj doček.

"Valjda smo se dogovorili da kažeš da sam bio Kemica", zadirkivao ju je.

"Tako sam i rekla, ali su čuli da je taj momak pobjegao u Australiju", šaptala je iščekujući da kaže zašto je došao.

"Donio sam ti knjigu", smijao se doturajući joj knjigu, džepno izdanje Šantićevih pjesama.

"Imam tu knjigu", odbila ju je primiti.

"Htio sam reći da ovaj put dolazim kao Šantić; s knjigom, a ne s legitimacijom ..." smješeći češkao se po potiljku.

Ona se zacrvenjela i još malo uzmakla stolicu od kauča na kojem je on sjedio.

"Jeste li za kahvu", htjela ga je odobravoljiti prije nego joj, kako joj je njena intuicija nagovještavala, saopći neku groznu vijest, ili svoj sumnjivi naum koji je sugerirao predstavljajući se kao Šantić.

Čim je izišla iz čardaka, Dušan se pridigao do lampe da sa vrha staklenog cilindra pripali cigaru. I taman kad se na vrhu cigare ukazala žiška, i on otpuhnuo dim, plamen u lampi se ugasio. Tako će Nerica, s tacnom u rukama, pažljivo i tiho otvarajući vrata, upasti u mračan čardak. Ionako obuzeta strahom, ova situacije ju je prenerazila, očekujući da je on rukama zgrabi iz mraka i povali na pod. Jedva je pridržavala tacnu s fildžanima da joj ne ispadnu.

"Pripaljivao sam cigaru i ugasio lampu", opravdao se kresnuvši fajercagom.

Spustivši tacnu na sto, odmah je skinula još topao cilindar s petrolejke i primakla je njegovom fajercagu.

Dok je sipala kahvu u fildžane, primijetio je da joj ruke ne drte kao prošli put, što ga je navelo na pomisao kako ga se prestala bojati. Bezobrazno joj je gledao u lice. Usporedivao ju je sa Šantićevim opisom Emine i sebi dao za pravo što ih smatra veoma sličnim.

"Hoćeš da pričamo o pjesmi ili o Salihu?", govorio je znajući da ona neće prva započeti razgovor.

"Šalite se sa mnom. Niti me interesuje pjesma niti Salih."

"Ne šalim se. Bilo je suđenje prvoj grupi. Četverica su osuđena na smrt!"

Ona je šutjela!

I on je šutio posmatrajući kako joj se prsa nadimaju od uzbuđenja. Udbaškim manirom pokušao ju je isprovocirati da ga upita da li je Salih među tom četvericom nesretnika. Međutim, uspjela se kontrolirati.

"Saliha su na moju intervenciju izostavili iz prve grupe. Brata su mu osudili na dvadeset godina."

Srećom da pri slaboj svjetlosti nije primijetio kako joj se čelo već bilo oznojilo.

"To sam učinio zbog tebe."

Otpihnula je gutljaj gorke, a vrele kahve, tako da se malo zagrcnula. Obrisala je dlanom znoj s čela i opet ništa nije progovorila.

"Imao je gadnog isljednika, prijatelja one tvoje komšinke iz Donje Mahale od koje sam čuo tvoje ime...", zamucao je, jer je odao svoj izvor informacije o njoj.

"Ali, nazvao sam našeg šefa koji mu je naredio da izostavi Saliha iz prve grupe", završio je svoje hvalisanje.

Pošto nije ništa priupitala, iako je znala da ju je Šerva ocinkala, dosula mu je još kahve u fildžan.

"Sad bi se trebala upitati zašto sam sve ovo činio", malo mu je zadrhtao glas, od uzbuđenja.

Kao da joj je jedan nevidljivi balon, napuhan jednim uzdahom, koji nije smjela ispuhati na usta, nadimao prsa, ona je sklopila male rukice i laktovima krila grudi. Znala je i strijepjela od ovog časa kao kurban od noža, pa se proklinjala što nije skočila u Neretvu i ugušila se kad je već nekoliko puta bila odlučila to učiniti. Roditelji, zbog kojih je odustala od suludog nauma, sad joj nisu mogli pomoći. Sjetila se kako u ovakvim situacijama, kad je izložena napasniku treba naizmjenično učiti obje Kul'euze i Ajetul-kursiju, ali za to je već bilo kasno. Njegova ruka već je bila dotakla njene ruke spletene uz lice, a glava mu se polahko primicala njenoj glavi. I kad se približio toliko blizu, da ju je po licu opahnuo topao zadah iz njegovih usta, bazdio je na kuhan kupus i duhanski dim, ona se trgla.

"Ne mogu ja to!", izgovorila je nakon što je nevidljivi balon puknuo u njenim grudima i ispuhao se kroz dubok uzdah.

Uzmicala je glavom unazad kao ovca pred klanje kad je uhvati kasapin za prednje noge.

Pokušala se pridići sa štokrle i umaći u ćošak, ili neko bolje mjesto za samodbranu, ali on ju je dočekao, uspravljen iznad nje, i obuhvatio rukama oko struka. Nekako su im glave, kad su se uspravili, bile blizu lampe, obješene na zid, tako da im je plamen pržio obraze. On je puhnuo u lampu, ugasio je, a zatim joj rukama stegnuo leđa, tako da ju je oborio na pod. Iznenađena muškom snagom i njegovim naumom da je povali na pod, nije se mogla ni oduprijeti.

"Ne boj se", šaputao je iznad nje zadihan.

Balio joj je stisnute usne.

Sve što je mogla stisnuti mišićima stisnula je: oči, usne, ruke na grudima i noge u koljenima, dok je on već jednu ruku bio uspio zavući ispod haljine i prstima joj puzati uz stegna, dok je drugu ruku podvukao ispod zatioka glave.

"Nemoooj ...", molećivo je zapihala, lijući tople suze koje je on potirao obrazom.

"Neću te povrijediti, ne boj se", uporno je ponavljao dahteći kao razjarena zvijer nad nježnim i nejakim plijenom.

Kad joj je bio ščepao gaćice za obašve, ona se je tako jako židnula, da se iskobeljala iz njegovih ruku i okrenula se ka podu,

zadihana šapćući molitve koje su joj naumpale. Tad ju je srdito jednom rukom uhvatio za rame i okrenuo prem sebi, a drugom rukom još jače strgnuo gaćice do zgrčenih koljena, da bi ih objema rukama razdvajao, kao da su bile smrznute na mrazu, dok ih nije svukao.

"Molim te nemoj mi to uraditi", plakala je poluglasno.

Nije se obazirao na njenu molbu, već je otkopčavao kopču na kaišu.

"Čut će mi roditelji", pokušala ga je zastrašiti.

Zatim je, pridižući se s poda, prošaputala molitvu.

"Šta si to šaputala?", stajao je uspravljen na koljena iznad nje dok je otkopčavao svoje hlače.

"Čarke?! Vradžbine?! Ne vejrujem ti ja u to", iskezio se tegleći je za pletenice na zatioku i, kako je ona, od bola čupanja kose, slijedila njegovu ruku i legla na pod, tako se on polegutio po njoj.

Tako savladana prepustila mu se gledajući po mračnom čardaku. Tak kad je osjetila toplinu maljavih nogu među svojim nogama, lecnula se.

"Aj!", zapomagla je pokušavajući se izmaći, dok joj je pokušavao napipati stidnicu.

Kao da ga je nadražila tim jecajem, još jače ju je pritisnuo uz pod i počeo baliti po obrazima.

Okrenute glave prema zidu, još je uspjevala držati šake na grudima, koje je on povremeno želio dotaći, šaputala je molitvu hifzuhuma i lanet olsun kojom se utjecala Bogu od napasti prokletog šejtana. Iščekujući bol u stidnici, svu snagu skoncentrila je na to kako će preboljeti. Gadilo joj se njegovo lizanje i zadah.

Odjednom, nakon što je uspjela izmaknuti bok u stranu, on se pridigao s nje i objema rukama udario u patos.

"Ti si prokleta. Jebem ti tvoje čarke! Uklela si mi ga da mi se ne može dići!", opsovao je.

Prepadnuta psovkom, skupila je ramena očekujući udarac ili šamar.

"Ti si mene napastovao", ponovo je zaridala.

Ali, obradovana time što mu se, kako je razumjela iz psovke, ne može dići, tako nije osjetila ni bol u stidnici, još malo se primirila

ležeći na podu.

"Čuo sam priče kako se muslimanke briju između nogu, ali nisam znao da ste uklete", psovao je pridižući se na kauč i tražeći fajercag na stoliću.

Ona, još ležeći na podu, posmatrala ga je ispod oka kako raširenih nogu sjedi na kauču i primiče cigaru plamenu fajercaga. Dok je ispuhao nekoliko dimova iz sebe, raspirujući žižak na vrhu cigare u mraku, ona je polahko pripuzala i dohvatila gaćice da bi ih, okrenuvši se od njega, uzvukla uz noge ispod haljine. I on je već bio počeo navlačiti hlače uz nogavice. To ju je ohrabrilo, da se smjela podići i prići lampi. Kad je vidjela da skopčava kaiš na hlačama, ukresala je ćibre i zapalila fitilj petrolejke. Sobu je obasjala žuta svjetlost.

A kad je on popravljao kravatu, ona se sagnula i dohvatila mahramu da bi pokrila dugu crnu kosu, koja joj je zastirala polovicu leđa. I on je izvadio češalj iz džepa i zagladio znojnu kiku kose iznad čela. Htio je napustiti sobu bez riječi.

"Zaboravili ste knjigu, druže", ljubazno mu je skrenula pažnju, znajući da mu je knjiga bila nebitna.

"Jebeš Šantića i njegove pjesme", psovao je glumeći povrijeđen muški ponos.

"On o vama muslimankama ne pjeva kako brijete onu stvar i šapućete vradžbine", brecnuo se i pogledao je prezrivo, prije nego što je, uzevši cipele i obuvši ih tu u čardaku iz prkosa, strčao niz stepenice.

34.

Ostavši sama u čardaku, kleknula je na koljena, ridajući, da bi se, nakon što je čula škripu vrata u prizemlju, trgnula. Hitro je pootvarala prozore, sklonila pepeljaru i tacnu s fildžanima i popravila odjeću na sebi. Očekivala je očevo kucanje štapom u drvene grede ili majčin poziv s ganjka da je pita ko joj je dolazio.

Nakon što nije bilo poziva roditelja, zaklonila se u ćošak

zavrćući haljinu iznad nogu unezvijereno gledajući ima li tragova krvi. Rukom je napipala nešto slipavo po bedrima, što ju je prenerazilo, kao što se i obradovala nakon što se, trljajući nekakvu sluz među prstima, uvjerila da nema crvenila krvi.

Okupala se u leđenu sablivajući se hladnom vodom iz ibrika spirajući poganluk sa svoga tijela.

"Gospodaru moj, ja sam sama sebi nasilje učinila. Ako mi Ti ne oprostiš, bit ću od odnih koji su propali!", činila je tevbu Have i Adema, alejhumas-selam.

"Ti znaš tajne, a ja ne znam! Ti znaš šta je u Salihovom srcu, a ja ne znam! Ako me je ikad poželio, podari mu u Džennetu istu kao što sam bila ja, onoga trenutka kad me je poželio, amin! A meni, ostavljenoj na milost i nemilost Tvojim dušmanima, kao mazlumu oprosti, ako je u ovoj noći bilo i moga grijeha, amin!", plakala je u dovi, dok joj je mjesečina kroz prozor obasjavala ispružene ruke.

I nije zaspala cijele noći razmišljajući kako se neće moći odbraniti od opasnog napasnika ako ponovo dođe.

35.

U zoru, kad je očev štap zakucao, kao i uvijek u vrijeme ranog sabaha, sišla je s čardaka i skuhala roditeljima kahvu. Bio je to više prženi ječam nego kahva. Zvali su je cikorija. Mati joj je primijetila po nabubrenim podočnjacima da nije spavala.

"Boljela me glava", tako se uvijek pravdala pred majkom.

Korila ju je zašto se često izmiva i kvasi kosu. A znala je, po koracima i škiripi basamaka sa čardaka, da joj je neki momak dolazio. Kao i svaka mati krila je pred ocem kćerkine momke.

"Bože na hajr, sinoć sam sanjala onog Kemala", prisjetila se kad su sjeli da piju kahvu.

"Bože na hajr", othuknula je i Nerica.

Sumnjala je u majčin san. Više ga je shvatala kao izgovor da sazna da li se Kemica vratio, jer je silno željela da se uda za njega. Ne zato što joj se sviđao momak i njegova famlija, pričalo se da je

ciganske loze, već što joj je to kćerci, nakon što je Salih uhapšen, posljednja prilika za udaju.

"Majko, viđaju li kone staru Behmenovku?", upitala ju je namjerno da je podsjeti kako je bila ponosna kad je vidjela da ju je Salih dopratio do kanata poslije teravije.

"Pričaju da je išla Titi u Beograd. Nikad nije kući. Hudnica, stalno s piljarima s Tepe čeka vozove za Sarajevo."

"Imala bih joj reći neke habere o sinovima", šapatom je govorila da babo ne čuje.

"S kim li si se spandžala?!"

"Majko, zaboga, šta pričaš?!"

"Hoćeš, baš, da te glava zaboli."

"Što galamiš na sabahu na dijete?", upitao je babo, koji je uvijek štitio svoju mezimicu.

"Raspituje se za Behmene u zatvoru", rekla je glasno, da su je mogli čuti prolaznici u sokaku.

"Kažu da su malog Stupca i Fazlibegovića osudili na smrt", šaptao je.

"Babo, Behmeni će biti osuđeni na nekoliko godina, možda mladi dvadeset, a stariji dvanaest godina zatvora", radosno je govorila ocu.

"Daj Bože, da se djeca spase. Čuvaj se i ti kćeri", othuknuo je starac vraćajući pogrbljena leđa na kamaru jastuka.

"I namjeravaš ga čekati dvanaest godina?!", ljutito ju je upitala majka.

"Majko...", molećivo ju je ukorila da ne govori tako. "Ili će i tebe sprengijati zbog njega?!", rondala je sebi u prsa.

"Poruči njihovoj majci ovo što sam rekla", prišla je majci, šapnula joj na uho i poljubila je.

"Jadna djeca. Mladost im helać učiniše", zapihala je starica, skupvši se na šilte tu pored svog akrama kad joj je kćerka izišla iz sobe.

"Jah, dani prolaze, umur se krati, musibeti se gomilaju", othuknuo je starac naslonjen na jastuke zureći u plafon.

36.

Sunce je već bilo granulo kad se pospana vratila u čardak koji su ispunjavali sunčevi zraci i milozvučni pijev ptica. Do jučer je uživala u njemu, slušajući ptice i vezući cvjetiće po bijelom platnu. Punila je sehare ruhom maštajući o svatovima i udaji. A tog je jutra zavidjela mrtvima što leže u tamnom kaburu i gluhoj tišini.

I tako su dan za danom prolazili, a ona nije napuštala avliju, iščekujući sa zebnjom Dušanov povratak. Živjela je kao u zatvoru oplakujući ruho u sehari. Nije imala kuda pobjeći!

Kad je u akšam zagrmjelo i izgledalo kao da će oblaci iza Huma donijeti kišu, za čijim je kapima vapilo sve živo u Hercegovini, i ona s verande sejrila te oblake, ponovo, na istom mjestu gdje se i prije pojavljivao, ispod grane ružice, ukazao joj se Dušan. Sišla je i otvorila mu vrata. On je izuo cipele i ušao u čardak. Ona je upalila petrolejku na zidu i uvila fitilj da slabije svijetli, kao što je to i ranije činila. Ponudila ga je kahvom, kao i kad je prije dolazio. On je iz džepa izvadio malu kesicu prave kahve, što ranije nije činio. Ruka joj je zadrhatala dok je sipala kahvu u fildžane, od straha kakav je imala i kad je prvi put došao. Sjela je na istu štokrlu na koju je ranije sjedala. On je izvadio cigare i kresao istim fajercagom kao i predašnjih noći. Sve se ponavljalo kao da je bilo predodređeno da se sve tako moralo dešavati između njih bez njene volje! I kao da nije dan i noć molila Boga da ga više nikad ne vidi, opet je bila radoznala i nervozna, što je ovaj put bio šutljiviji nego ranije.

"Vraćao sam se iz Sarajeva i svratio do tebe", napokon je progovorio.

"Bio sam se zarekao da ti više neću svraćati", nastavio je govoriti gledajući u pod ispred sebe. Kao da se stidio i kajao zbog toga što je bio nasilan prema njoj, ponašao se pokajnički.

Nije mu vjerovala. Bila je uvjerena da se pretvara. Preznojavala se od straha, pri pomisli kako će, čim mu nehotice da nekog povoda, skočiti prema njoj.

"Završeno ti je Salihovo suđenje!", izgovorio je vrebajući joj pogled nakon što je podigao glavu.

To je tako vješto uradio da nije mogla sakriti trzaj ramena od iznenađenja.

"Kako sam ti i obećao, osudili su ga na dvanaest godina zatvora."

Da joj je ovu informaciju rekao bilo ko drugi, zagrlila bi ga i poljubila u čelo. Možda bi da se nije desilo ono što se desilo između njih, i njega poljubila u čelo.

"Hvala vam", prošaputala je.

"Ali, niste to morali raditi zbog mene. Griješite ako mislite da je baš meni posebno stalo da štitim nekoga ko je protiv ovog sistema i države."

"I ti vjeruješ da su oni bili teroristi?!"

"Niste me razumjeli. Htjela sam reći kako nikoga ne treba štititi od zakona."

"Razumijem ja to malo bolje od tebe. Ali, želim s tobom govoriti o nečemu drugom. Salih nije riječi progovorio u istrazi, niti pred sudijom. Uporno je šutio. Da ti ne krijem, to sigurno pretpostavljaš, mučili su ga kao i druge. Možda je preživio i teže muke od drugih. Ali, samo on nikad ni riječi izustio nije. Zašto?"

"Jeste li ga vrijeđali?"

"Kako misliš da ga je neko mogao uvrijediti. Psovkom?! A šta drugo policija radi nego tuče i psuje?"

"Ne znam čime je sve moguće povrijediti čovjeka. Pitam, jer smatram da se radi o veoma ponosnoj osobi, zbog onoga što je činio i u šta je vjerovao", govorila je iskreno, ne krijući da mu se želi predstaviti obrazovanom i pametnom djevojkom.

"Ako bih te zamolio, iskreno, zbog mene..." bio je prekinuo rečenicu, pa je, uzimajući cigaru, nastavio govoriti.

"Da li bi mogla definirati njegov karakter."

"On je poseban i neobičan čovjek. Mnogi su ga smatrali čudakom i pokušavali shvatiti tu njegovu posebnost. Jedan naš prijatelj ovako mi ga je opisao. U njegovom su srcu nepregledna prostranstva tišine. Šuti kao da poznaje mnoge tajne tajnih svjetova nad kojima, zadovoljan tom spoznajom, bdije njegov blagi osmijeh."

"Takvi su tipovi opasni, koliko se razumijem u psihologiju. Oni su poput zmije koja bdije nad skrivenim blagom u drevnoj

pećini."

"To je vaše iskustvo s njim. On nije opasan čovjek", govorila je opušteno, jer je primijetila da takvim načinom razgovora izaziva respekt i obeshrabruje mu podle namjere.

Onda se on, obujmivši bradu objema rukama, zagledao u lampu na zidu, kojoj je nedostajalo petroleja, zbog čega joj je plamen treperio kao da će se ugasiti.

"Ako si razumjela njega, tako misterioznog, nadam se da ćeš razumjeti i mene."

Nikad mu prije nije vidjela prirodnije i smirenije lice. Primijetila je da ju je strah minuo, pa mu je dosula kahvu pridržavajući jednom rukom fildžan, a drugom džezvicu.

"Moj posao je napravio od mene čovjeka koga zanimaju samo loše strane ljudskog karaktera i ljudskih sudbina."

Znajući slušati razočarane patenike, šutjela je i čekala da nastavi govoriti.

"Kako je počeo, mogao bi zasuziti", procjenjivala je njegov izraz lica.

"I ja imam probleme... i ja se nećega bojim... i ja imam slabosti", govorio je tiho.

I ona je snuždila svoje lice, mada je se nije dojmilo toliko patetično njegovo ispovijedanje, želeći ga ohabriti da govori što više o sebi.

"Možeš li vjerovati da sam one noći pomišljao na samoubistvo?"

"Manipulator", pomislila je u sebi.

"Ne zbog onoga što se desilo između nas", htio je pojasniti motiv samoubistva.

"Između nas se nije ništa desilo."

"Kako se ništa nije desilo?!"

"Nije se ništa desilo. Nastavite pričati, slušam vas."

Razgovor ju je bio toliko opustio da je bila naslonila glavu na dlan, a lakat ruke na naslonjač štokrle, i tako jordameći, gledala ga u oči.

"Pa, ljubio sam te", nasmijao se.

"Kako možete ljubiti nekoga ko to ne želi da mu radite?!"

Dok je ovo govorila, igrala se s pramenom kose

"Želim da tako razgovaraš sa mnom. Nemoj me persirati."

"Šta ste htjeli reći? Nastavite gdje ste stali?", prkosila mu je kao starom znancu na koga se malo ljutnula, pa ga držala na distanci.

"Želim te, Nerice! Iskreno te želim! Takvu nevinu, čednu, neiskvarenu..." rekao je veoma ozbiljno, držeći ruke na prsima.

Kao da se prenula, zavila je šalom pramenove kose i, prekrstivši ruke u krilu, namjestila se udobnije na štokrli, okrenula se i pogledala ga u oči..

"Manipulator!", prezirala ga je.

"Mrzim svoj život pun alkohola, kurvi, ljubomore, laži, mrzovoljnih ljudi i žena..." nabrajao je.

"Manipulator!", prošaputala je.

"Šta to stalno šapćeš?!"

"Ništa nisam rekla. Ne zanima me vaš život. Ni vas ne bi trebao zanimati moj život", smjela mu je ovo reći, jer je toliko prezirala lažove.

Ako se od njega kao udbaša nije mogla odbraniti, i ako je morala s njim sjediti ovdje i dozvoliti mu da priča i ponaša se kako želi, jer je ucijenjena, sebi ne bi oprostila da bude izmanipulirana.

"U pravu si. Ne možeš ni pretpostaviti šta sve znam o tebi, tvojim roditeljima, Kemici, Salihu, tvome poslu... Postao sam opsjednut tobom. Koristio sam se ucjenom i svojim položajem da dođem do tebe. Ali, sad ti ne govorim s te pozicije", bio je uvjerljiv i ona ga je ozbiljno slušala.

"Zavolio sam te, Nerice!", ponovio je tiho njeno ime.

"Utječem se Milostivom od tebe, ako se Njega bojiš!", šaputala je ajet koji je hazreti Merjema šaputala kad je primijetila da joj se primiče nepoznat mladić dok je bila u osami.

"Opet šapućeš svoje kletve", proderao se na nju tako da se bio pridigao s kauča.

"Ne šapućem", slagala je.

"Nerice", spustio se pored nje, stavljajući joj glavu na krilo.

Zamalo da ga nije pomilovala po kosi, želeći ga umilostiviti i zamoliti da bude fin i da joj ne dodiruje tijelo.

"Smislio sam plan", tiho je govorio obujmljujući joj mehka

stegna rukama.

"Znam da si planirala pobjeći s Kemicom. Provjerio sam mu dosije, vodi se da je u emigraciji. Napravit ću nam pasoše s lažnim imenima. Pobjeći ćemo", rekao je sa zadovoljstvom i pridigao se da je poljubi u obraz.

"Ne mogu ostaviti bolesne roditelje", glumila je da mu vjeruje.

"Osatavit ćemo im dovoljno novca. Ti ih ionako još dugo nećeš moći uzdržavati. Nikad nećeš dobiti posao. Ti si obilježena. Slagat ćeš im da bježiš s Kemicom. Bit će zadovoljni, a i po mene je bolje da se misli kako si pobjegla s muslimanom", govorio je tako uvjerljivo da su joj same ruke dodirnule njegove obraze iz sažaljenja.

"Ti nisi loš čovjek. Hvala ti. Ali i da nije mojih bolesnih roditelja, ja ne bih mogla s tobom", bila ga je prestala persirati.

"Moraš mi vjerovati. I ja sam prinuden bježati", bio je toliko ozbiljan da je osjetila da govori oporo kao da de zaplakati.

Šutjela je očekujući da kaže razlog zbog čega je prinuden bježati.

"Da se dogovorimo. Skupa ćemo pobjeći. A tamo, kad oboje budemo slobodni, dogovorit ćemo se hoćemo li nastaviti skupaživjeti. Slobodno ćemo izabrati novi identitet i imena Svakako ćemo morati biti druge osobe", smijao se da bi je odobrovoljio.

"Uzet ću godišnji odmor kako bih pripremio sve za naš bijeg. Ti do tada razmisli. Ako ne budeš htjela, nikad me više nećeš vidjeti. Samo ćeš, možda, čuti da sam pobjegao", završio je sve što je htio reći.

"Ili ćeš čuti kako sam izvršio samubistvo!"

Bio se pridigao s kauča, jer je u tom času njen babo zakucao štapom u grede.

"Tako se završavaju karijere razočaranih udbaša!"

"Idi, molim te. I ne govori te gluposti o samubistvu. Mene su davno trebale pojesti ribe u Neretvi. Pa eto, nisu me pojele", gurala ga je u leđa dodajući mu cipele.

"Večeras Saliha vozom deportuju za Zenicu. Pomoli se za njega. To je sve što se još može učiniti za njega. Vjerujem ti da nije bio loš čovjek. Ali je bio budala čime se bavio!", rekao joj je

uzimajući cipele i, ovaj put pažljivo, sišao niz stepenice.

Ona je ostala pored pendžera na kameriji, zaboravivši da joj je babo kucao štapom, udišući svjež zrak i pružajući dlanove radujući se prvim krupnim kapima kiše. Klepetanje točkova po šinama i pisak voza u daljini podsjetili su je na Saliha. Zamislila ga je vezana u vagonu, kako gleda u noć dok mu se kiša sablijeva niz lice u staklu prozora.

Zagrmilo je. Voz je opet pisnuo. Ona je vlažnim dlanovima od kišnice umila vrele obraze i potrala tople suze.

"Allahu na emanet, moj Salihe!", othuknula je i ispružila duge i bijele ruke da bi dohvatila krila i zatvorila prozorčić na kameriji.

Udar groma sasuo je srču u pendžeru, a ona je, zaslijepljena blijeskom munje, nasumce pružala bijele ruke s kamerije tražeći polupana krila prozorčića...

DRUGO POGLAVLJE

37.

Tek osmi dan, kad je veliki požar zahvatio i Tučepe, gdje su Ćima, Duka i prijatelj im Ivica, s tri djevojke u konfiskovanoj kući nekog ustaše, čija je cijele familija emigrirala u Australiju, provodili godišnji odmor, sjetio se Ivica da je zaboravio ostaviti ključ od štenare, drugu iz smjene, nakon što je u nju, na preporuku Ćime i stoga što nije bilo mjesta u Staklari, zaključao Saliha i zor-zorile upalio kampanjolu da bi im se u Mostaru pridružio na putu prema moru.

"Krepo je dosad, Isusa ti", jauknuo je Ivica, zdepasti udbaš, rodom iz Šibenika, na čiju su preporuku i došli u Tučepe i zaposjeli trospratnicu, pokazujuči ključ od katanca koji mu je ispao iz džepa vindjakne kad ju je strgao s vješalice.

Ni tad nije strgnuo vindjaknu da bi je obukao, već da bi je spakovao u tašnu s ostalim stvarima, nakon što su odlučili, ukoliko požar, koji je nadirao s okolnih brda, i dim, pun smole, koji ih je gušio i tjerao na kašalj, ne splahne tokom dana, napustiti Tučepe i prekinuti odmor.

"Srećom ostavio sam mu vode i hrane", glasno je razmišljao, očekujući ljutitu reakciju Ćime.

Prije polaska nasuo mu je pun leđen vode, iz kojeg je lokao kudravi Šarov, i pregršt kora kukuruze, koje je bio ostavio u gepek kampanjole da nahrani krmka. Prazneći gepek htio je baciti kore, pa se predomislio i stavio ih pred Saliha u štenari. Ne da bi ga nahranio, već da bi ga ponizio time što će, da bi preživio, morati lokati vodu iz korita kao pas i jesti ubuđale kore kao živina.

Ova vijest nikoga nije ostavila ravnodušnim. Cure su negodovale jer će ih vratiti kući. Ćima se prepao, jer je slagao kako nema slobodnih slamarica u Staklari, a Duka nikako nije želio Salihovu dženazu u Mostaru prije nego ostvari svoj naum bijega. Ipak je on najtrezvenije razmišljao. Predložio je da Ivica i Ćima odmah upale kampanjolu i voze za Zenicu, a on bi, svojom limuzinom, dovezao djevojke do kuće.

Ćima je kiptio od mržnje prema svima. Djevojku je ionako prezirao jer je baš godišnji odmor iskoristila da mu uvjetuje razvod braka. Ivicu je mrzio jer ga je smatrao glupim dalmatinskim magarcem, a upravnikovim doušnikom. Mrzio je i Duku jer se uvijek, kao i ovaj put, ponašao kao pametniji od njega.

"Ne boj se, nije krepao", potapšao ga je po remenu, dok je ozlojađen stajao pred Ivicom, a ovaj stiskao ključ u šaci i lupao njime o zid.

"Znaš li da mu je mati bila kod druga Tita?!", podviknuo je.

"Ranković je zvao ministra Danilovića, a ovaj Krstičevića, prenoseći da joj poštedimo jednog od dvojice", nabrajao je Ćima hvatajući se objema rukama za glavu.

"Ma, to su špekulacije", hrabrio ga je Duka.

"Iako si stariji od mene, mogu ti reći da si žutokljunac za ovaj posao", brecnuo se iskazujući svoju zavist prema svom dugogodišnjem nerazdvojnom drugu.

Duka se prenerazio uvredom.

Djevojke su, sašaptavajući se, otišle s balkona obraslog vinovom lozom, u kuću. Ivica je nestao, kao da je bio samo sjena na zidu, čim je ovaj spomenuo druga Tita.

"Misliš da je Ranković dolazio u Sarajevo samo zbog informbirovaca?!", podigao je obrve i prepotentno zaklimao glavom.

"Zar je Ranković dolazio u Sarajevo?!"

Ćima, kao da nije čuo protupitanje, šutnjom je dao do znanja da zna još štošta, što bi mu mogao saopćiti dokazujući mu da je žutokljunac.

"Pa i jesi ti prevejani debeovac, Ćima", podilazio mu je kad su ostali nasamo.

"Ej druže, taj pred sudom nije riječi izustio. Takvu zvjerku si

ti obrađivao! Bacio je sud na koljena. Eto, ko širi špekulacije o naredbi "odozgo", našao je izvanredan argument da ga uvjeri kako mu ne podilazi time što ga je nazvao prevejanim debeovcem.

Ćimi su se zjenice raširile od čuda da je tako nešto neko uopće primjetio i razmišljao na taj način o prokletom Salihu. Da se nije bio postidio zbog prеđašnje izjave, zagrlio bi ga drugarski.

"Ipak ti savjetujem da što prije stigneš do Zenice, i da ga zatekneš živa", lukavo ga je nagovarao.

Dim ih je peckao za oči. I kad mu je ponudio cigaru, žalio se da su mu pluća puna dima i da mu se ne puši. Obazrivo je gledao da li je Ivica negdje u blizini, pa pošto ga nije vidio, primakao je usne Duki do uha.

"Ovo ti rade ustaše. Hrvatska gori. Njihov neprijatelj je još živ i digao je glavu, a mi smo svome slomili kičmu.

Razbijeni su i *Mladi muslimani* i ibeovci!", razmetljivo mu je analizirao uzroke više požara koji su buktili cijelom Dalmacijom.

Želeći ga uvjeriti kako je imao pravo, što ga smatra prevejanim debeovcem, ali i ukazati kako su on, kao musliman, i Duka kao Srbin, za razliku od Ivice, kao Hrvata, odaniji u borbi protiv državnih neprijatelja.

"A, križari?", htio mu je proturiječiti, ali se suzdržao. Tad je već bio skočio s balkona na zemlju i, zovnuvši Ivicu, otišao do kampanjole, čiji su točkovi bili zatrpani granjem kako joj gume ne bi ispucale na suncu.

I kad je kampanjola zabrektala iza drače i proderala se sirena u znak pozdrava, tri djevojke su, sjedeći s Dukom u hladu vinove loze na balkonu, nijedna se ne pomjerivši niti mahnuvši rukom u znak pozdrava dvojici prijatelja koji ih žurno napuštaju, zamolile ga da ostanu još koji dan. Kao da im je laknulo što su se otarasile njih dvojice, hvalile su Duku kako je "bolji od njih obojice" i grohotom su se smijale svjesno želeći da to i on shvati kao aluziju na muškost.

"Kako ćemo se voziti po ovoj žegi?", žalila mu se Ivicina djevojka Lidija.

"Ali, požar nam se približava. Ako ne izgorimo, ugušit ćemo se u dimu?!", branio se.

Vragolanka Lidija poskočila je iza stola rekavši kako je bolje

da uđu u kuću, nego da udišu smrdljivi dim. Pozvala je drugarice unutra kao da trebaju vidjeti nešto čudno i čuti nešto važno. Iako nevoljko, obje su je poslušale i ušle unutra. Duka se, ostavši sam na balkonu obraslom vinovom lozom, popeo na sto i pokušavao ispod gustih listova vinove loze vidjeti da li se plamen primiče prema dolini. Od dima, koji je, poput magle obavijao brdo, nije ništa vidio.

Dotad su djevojke, hihoteći se, dotrčale do njega i zgrabivši ga svim raspoloživim prstima svukle sa stola i odvukle u sobu.

"Dogovorile smo se kako ćemo te nagraditi, ako pristaneš ostati ovdje dok nas požar ne otjera", zahihotala je Lidija, dok su ga druge dvije pridržavale za ruke.

Iznenađen ponašanjem djevojaka, smjehuljio se bespomoćno stojeći na sred sobe.

"Jesi li ikad spavao s tri djevojke, a da ti nisu bile sestre", upitala ga je Lidija koja je, očito, sve to i smislila, dok su druge prasnule u smijeh.

"Nemam tri sestre, pa nisam mogao spavati s tri djevojke", odgovorio je, gledajući u svoju djevojku Vericu.

"Da li bi to želio?", nukala ga je smješeći mu se i grleći ga oko vrata.

„Imati tri sestre?"

„Ma ne pitam to. Već da li bi želio spavati s tri djevojke?"

"Ne, sada", izgovorio je tiho, tako da su se prestale smijati.

"Zašto?!"

"Šta ako je Ivica zaboravio ključ, pa se sad sjetio?", zasmijao se.

Tek kad su vidjele da se on smije, i kad su shvatile vic, radosno su zakliktale.

Poput požara koji je s tri brda kuhljao visoke borove i čemprese, puzeći prema osamljenoj trospratnici u vinogradu, svlačile su ga i skuhljale ispod sebe na pod.

I kad su plamenovi požara doticali lišće vinove loze iznad balkona trospratnice, i crepovi počeli pucketati od vrućine, one su ga polijevale vinom i lizale po kvasnom tijelu gaseći požar strasti koji je buktio u njima.

38.

Ivica je već bio opomenut od Ćime da slučajno nije opet zaboravio ključ, čim su, oznojeni, poskidali košulje sa sebe. I kad je izvukao ruku iz džepa i pokazao ključ, Ćima ga je zgrabio i stavio u svoj džep.

Približavajući se Mostaru, već je bio suton, svratili su ispred džamije u Šarića haremu.

"Da li ste vidjeli, ili čuli da je bila sahrana nekom mladiću u protekloj sedmici?", ljubazno su upitali djevojku koja je prolazila sokakom.

Držeći tašnu pod lijevom mišicom i stišćući kaiš skupljenom šakom uz lijevu dojku djevojka je samo odmahivala glavom ne zaustavljajući se. Prepoznala je policijsku kampanjolu, a i čovjeka koji ju je pitao, jer ga je viđala s rodicom iz Donje Mahale, na korzu, a o njenoj rodici su kolali tračevi kako se viđa s nekim oženjenim udbašem.

Prije nego što je došla do kanata, okrenula se. Vidjela ih je kako sjedaju u kampanjolu i odlaze. Othuknula je gurajući leđima vrata od kanata. Nije mogla susresti nepoželjnije osobe, nakon što se, poslije toliko vremena, odvažila izići u čaršiju. Pitanje o sahrani mladića, od ljudi koje kampanjola otkriva da su udbaši, moglo se odnositi jednako i na Saliha i na Duku. Da je udbaš smio izgovoriti riječ dženaza, bila bi uvjerena da se pitanje odnosilo na Saliha. A pošto je Duka spominjao samoubistvo, potaklo ju je da sumnja i na tu mogućnost.

"Da si, bogdo, umro, moj Salihe!", jauknula je, "pa, da te mogu posjetiti u Šarića haremu, gdje sam te prvi put i vidjela", klela ga je ležeći sama u halvatu.

"Bog dao, i do zore mi se smilovao, pa ti mene u haremu zatekao! A živ i zdrav svojoj majci ostao!" molila se za svoju smrt, kao što je nekada pjevala sevdahlinku u čardaku.

39.

"Zaudara na leš, sto ti bogova!", psovao je Ćima klečeći ispred štenare, dok ju je Ivica otključavao.

"Živ je!", uskliknuo je Ivica, otključavši štenaru. Izvukao mu je tijelo na mjesečinu. "Mrdnuo je usnama!", uskliknuo je.

Primicao se bliže licu uz koje su, to se vidjelo i po mjesečini, miljeli sitni bijeli crvići.

"Pospi ga vodom po licu", siktao je Ćima, dok mu je dodavao staklenu flašu punu vode.

Voda je izgrgurala kroz grlić flaše, razlijevajući se po licu i spirajući plijesan i sitne crviće s obraza. Polahko, jedva primijetno, otvorila su mu se usta. Nekoliko kapi vode slilo se u njihovu duplju.

Oznojeni, trčeći su donijeli nosila i na njima ga odnijeli u stacionar.

"Nakon osam dana bez vode i hrane teško ću moći nekoga povratiti u život. Potpišite mi, druže, takvu izjavu, i ja ću ga preuzeti", ružio je doktor Goldberger Ćimu.

Nakon što će se preznojavati u groznici, iskašljavajući krvav šlajm iz pluća, doći će svijesti, popiti čaj i pojesti supu.

"Ne vjerujem u Boga, ali od sada vjerujem kako su proroci mogli oživiti i mrtve", našalio se doktor Goldberger s njim, gledajući ga kako sjedi na krevetu i jede supu.

"Čime si se prehranjivao?"

"Popasao sam travu u štenari ."

"Jesi li imao vode?"

"Štenara je prokišnjavala. Pio sam kišnicu dok sam bio pri svijesti. Ostalo je do Dragog Allaha", prozborio je svoje prve riječi od kada se je zarekao na šutnju.

Dok je govorio, osjećao je stid kao da se mrsi od posta. Doktor Goldberger je mislio da se stidio njega.

Doktorova humanost i merhamet bili su cenzurirani strahom od udbaša da produživanjem poštede i boravka u stacionaru pacijenta ne shvate kao njegovu naklonost prema državnom neprijatelju.

40.

Iako još nije bio ozdravio, starješina Preznaj došao je s naredbom da se spremi.

"Priznaj doktoru da si zdrav i spremi se!", naredio mu je starješina Preznaj.

Pred vratima spavaonice broj jedan, stajali su još jedan robijaš i sprovodnik. Salihove visine, samo duplo kabastijeg stasa, nepoznati robijaš je stidljivo klimnuo glavom u znak pozdrava ne izgovarajući ništa.

"Mirno!", naredio je straješina Preznaj, otvorivši vrata spavaonice.

Svi su poskakali na noge i pokunjeni stajali uz svoje slamarice. Tad su ih skupa upustili u spavaonicu pokazujući im prazne slamarice gdje će leći. Iako je većina robijaša znala Saliha, niko ni riječi nije izustio. Čudili su se ko mu je nepoznati drug s kojim je uveden.

Osim Mladih muslimana, i hodža, u sobi je bilo popova i fratara. Najpoznatiji i najugledniji bio je biskup Čekade.

"Sav si u znaku broja jedan", obratio mu se biskup.

"Ova soba ti je kec, a ti si stotinu i jedanaesti."

"Samo je Bog jedan i neka Njegova milost bude nad nama", odgovorio mu je.

"Takvim sam te i zamišljao na osnovu onoga šta su mi tvoji drugovi rekli o tebi", potapšao ga je i prevrnuo se na slamarici opružen cijelim tijelom.

Onda će mu, jedan za drugim, žabljim hodom gegajući se preko sobe, prilaziti prijatelji i grliti ga.

41.

U Kazneno-popravnom domu Zenica bilo je nekoliko stotina pripadnika Mladih muslimana, hodža i muslimanskih intelektualaca. Već su se bili organizirali na način ispomoći jedan drugome za

preživljavanje. Imali su svoje ekonomate gdje su sakupljali hranu iz paketa i bratski je dijelili. Pokušavali su preživjeti da ne jedu zatvorsku hranu sa svinjskim mesom.

Za samo nekoliko dana Salih je već bio dobio cjelokupan izvještaj o Organizaciji. Samo rijetki su izbjegli hapšenje.

Bilo je više verzija o provali Organizacije. Ispostavilo se tačnim ono u šta je sumnjao, mladi je šegrt, nakon što su mu našli Pravilnik u fioci dućana, uhapsili ga i mučili, zatim mu uhapsili i oca, i mučili ga pred njim, otkrio vezu s Omerom Stupcom.

Potvrđene su mu informacije o strijeljanju četverice. Munir Gavrankapetanović, student, koji je uhapšen u Zagrebu, pričao je kako je bio u ćeliji s Hasanom Biberom, onog dana kad mu je izrečena smrtna presuda i kad su mu navlačili bukagije na ruke i noge. Ali, nije bilo potvrde informacije o bjekstvu dvojice ideologa: Esada Karađozovića i Emina Granova. Posljednje vijesti govorile su da je Esad ubijen u Blajburgu, a da se Emin još negdje krije.

Isto tako su potvrđene informacije da su Fikreta Ploču i Asima Čamdžića ubili graničari prilikom pokušaja bijega preko granice kod Bileće.

Čuo je i za izdajnike, poput Kemala Kurbegovića, koga je Omer Stupac pljunuo na hodniku izlazeći iz sudnice, jer je prokazao i Žensku sekciju Organizacije. Nakon toga je došlo do hapšenja šezdesetak djevojaka koje su osuđivane na prinudni rad. Neke su već bile deportovane u Slavoniju da obrađuju polja šećerne repice. Ova je informacija kosnula Saliha u srce više od drugih!

"Kažu da se jedna naša sestra udala za isljednika Srbina!", šapnuo mu je drug u povjerenju, dok je kovao lastru oko točka drvenih kolica.

Plašeći se da će to čuti njegov drug s kojim je radio u hangaru, a to je bio onaj krupni momak s kojim je skupa ušao u sobu, odgurnuo je druga iz Organizacije nekoliko koraka od radilišta, i zaprijetio mu da ne širi glasine takve vrste, ocjenjujući ih udbaškom propagandom.

Odmakli su se da nasamo razmjene najnovije informacije prikupljenje iz šifrovanih pisama, prilikom posjeta, izlazaka na mnogobrojna radilišta, dok su istovarali kamione cementa u gradu,

kopali ugalj u rudnicima Kaknju i Brezi, pravili škole i odmarališta za udbaše na Jahorini, Vracama i Kuli, sjekli i utovarali balvane u Duvnu i Kupresu, gdje su se susretali s drugim članovima i s njima razmjenjivali saznanja o Organizaciji.

Dok su tražili ćošak, krijući se iza redova naslaganih kolica u hangaru, primijetili su dvojicu robijaša koji su se, također, krili iza hrpe kolica u jednom ćošku hangara. Nisu mogli povjerovati svojim očima da vide ono što vide. Jedan je robijaš gologuz jeo kobasicu, naslanjajući se laktovima na kolica, dok mu se drugi robijaš pripijao uz stegna otpozadi, kao da ga je htio poduprijeti, dok ovaj pokušava srušiti hrpu kolica. Prepoznali su Miću, bivšeg udbaša, koji je nedavno osuđen i doveden na izdržavanje robije, i Cigu, zatvorskog kuhara. Shvativši da nisu tu da bi shorondali kolica, već da Mićo uživa u kobasici, a Cigo milujući njegova stegna, povukli su se neopaženo odakle su i došli.

Kad se vratio na radilište, drug mu je marljivo zakivao daske na kolicima.

"Kako vi u Krajini zovete ta kolica? Tačke, šatruge, civare...?", pitao ga je, smijući mu se.

"Hani Salihe, dina ti, nemoj me zavitlavati oko šatruga, već mi kaži zašto se smiješ?", pitao ga je, jer ga je rijetko kad viđao tako nasmijana.

Ovaj korpulentni ljudeskara dječijeg lica, radiša i dobričina, koga je Salih zavolio i družio se s njim više nego s rođenim bratom, dobio je nadimak po još jednom omiljenom Salihovom junaku i drugu u zatvoru. Od svega što bi Salih pročitao u novinama, ako bi mu došle do ruku, bio je strip o Paji Patku, ili Paji Dači, kako su ga krstili u Politici. Kao dječak uživao je čitajući Pajine vragolije. A tad ga je činilo smiješnim to što su i njega crtali kao komunistu. Stavljali su mu u kljun komunističke fraze i parole. Predstavljali su ga kao velikog izumitelja i pionira novog progresa. Tako je Paja Patak izumio i pačiji bojler.

Neki šeret, zbog toga što je svako veče lijegao s flašama punih vode, ovog kršnog i šutljivog Krajišnika, Salihovog druga, nazvao je Bojlerom. Od tada ga niko nije zovnuo drugim imenom.

"Volio bih da si ti vidio ono šta smo vidjeli mi", sa

zadovoljstvom mu je ispričao kako je vidio Cigu kad stišće Miću otpozadi uz zid naslaganih kolica.

42.

Mićo je bilo novo, robijaško ime Milenka, Bojlerovog isljednika. Nije krio kako je on uhapsio Bojlera, čak se hvalio time, kao što nije ni krio zašto je dospio u zatvor. Tvrdio je da je uhapšen zbog istog grijeha, i na isti način, kao i Teufik Selimović, zvani Buđoni, brat slavnog pisca, koji je također robijao u KPD-u Zenica. Pošto ga je, niko drugi nego Krstičević, nakon što je završio s istragom nad ovim kršnim Krajišnikom, opunomoćio da izabere jedan vod krajiških djevojaka i pošalje ih na radnu akciju, uhodio je djevojke i slikao ih je svojim čuvenim aparatom ruske marke. Takvog su ga upamtili šetači po Kastelu, dok kroz otvoren prozor iz limuzine, namješta otvor blende. Slikama bi ucjenjivao žene i hvalisao se drugima. Njegov album sa slikama djevojaka vidio je jedan ugledni partijski funkcioner, i među njima prepoznao svoju rođaku. Neki kažu da je prepozano svoju ljubavnicu. Kad je vidio da je pao u nemilost, kleo se da ga je ovlastio Krstičević i da je i njemu tako ugađao. Ovaj partijski rukovodilac nazvao je Krstičevića, da bi on nazvao Boru i naredio da ga uhapsi pod optužbom da je krao kancelarijski materijal i inventar.

Na savjet Bore, Milenko je sve priznao i potpisao iskaz protiv sebe, te je osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od pet godina. Ali, da ne bi sve baš sličilo na slučaj Buđoni, koji se istovremeno desio i za koji je, kažu, čuo sam Aleksandar Ranković Aca, navodno ga je o tome izvjestio drug Cvijetin Mijatović Majo, Boro je morao otkriti Krstičeviću da je Milenko bio četnik i da je silovao Hodžinicu, te da postoji krivična prijava protiv njega.

Iako Hodžinica, od stida, nije htjela ni Bori, koji ju je posjetio u kući i ponudio je da svjedoči pred sudom, priznati silovanje, Hodžina izjava data uz krivičnu prijavu iskorištena je na sudu protiv Milenka. O ovome Milenko među robijašima nije govorio, ne zbog

stida što je silovao Hodžinicu, već zbog svoje četničke prošlosti. A u priču o robijanju zbog krađe društvene imovine i albuma golišavih djevojaka, niko mu nije vjerovao, jer je s takvim dosijeom bilo već nekoliko robijaša. Zvali su ih Buđonijevim vodom. Samo najodanijima, onima koji su ga zvali Mićom, povjerio je da mu je sve „napakovao" Hakija Pozderac, koji je u to vrijeme bio javni tužilac za Bihaćku Krajinu, i to na "nacionalnoi osnovi", jer mu je "nagazio" hodže, a štitio popove.

U zatvoru je, kao i svaki revidirac, bio primjer bijednog čovjeka koji je izazivao gađenje. Pošto su takvi, posebno revidiri inforbirovci, znali biti veoma opaki, politički zatvorenici klonili su ga se. Vidjeli su ga kako bere otpatke po krugu, kad je naišao Krstičević i kad mu je ovaj pao pred noge i zaridao da mu pomogne.

"Marš, đubre četničko!" opsovao ga je Krstičević, odgurujući ga od svojih nogu.

"Lezi tu!", naredio bi mu kao psu da se ne pomakne dok ovaj ne bi zamaknuo iz vidokruga.

Isto tako su pričali za Buđonija, koji se umiljavao strašnom Juri Biliću, kad bi on prošao preko piste dok bi ovaj čistio metlom prašinu i lišće po krugu.

A o Juri Biliću, uvijek su mu robijaši izgovarali i ime i prezime, za razliku od isljednika kojima su znali samo prezime ili nadimak, kružila je priča da je bio ustaša, pa je prebjegao u partizane.

"Kad se svinja nađe na nemjestu", komentirali su fratri položaj njihova sunarodnjaka.

Jedan je bolničar jednom ušao u njegovu sobu, gdje je bolestan ležao na željeznom krevetu, na kojem su bile nabijene na šipke četiri preparirane vučije glave.

I jadni Bojler, kad je bio pozvan na raport, a upravnik je i tada bio bolestan i ležao je na željeznom krevetu, vidio je vučije glave nabodene na šipke. Milenko se, preko Cige, žalio upravniku kako ga Bojler hoće zaklati.

"I hoću, ako Bog da, kad-tad!", priznao je Salihu ono što je kategorički nijekao pred upravnikom.

"Ne zbog toga što je mene uhapsio i mučio, eto, Bog ga je kaznio za to, već što je Zlatu poslao na radnu akciju!"

Od srdžbe, vitlao je čekić, tako da je Salihu sličio na proletera izvajanog u bronzanoj skulpturi na gradskom trgu. A neki robijaši šaputali su među sobom kako im Bojler sliči na Titu. Gledajući ga takvog, Salih je pomislio kako se čovjek za čas može promijeniti; iz takvog dobrička, punog milosti i samopožrtvovanja, u jednom trenu mržnje pojavio se nasilnik i ubica.

"Zar je tako mali korak između mladog muslimana i mladog komuniste?!", pitao se.

Kad bi se sjetio teksta Esada Karađozovića *Trebamo čovjeka*, sjećao se da ga je čitao u časopisu El-Hidaja, uvijek bi pomislio na svog slučajnog druga Bojlera. Ili obratno, kad god bi se divio Bojleru, uvijek bi pomislio na Esadov tekst. I često bi, u sebi, kad ga Bojler impresinonira, uskliknuo: "Evo ga!", dajući odgovor na naslov teksta. A tad je pred sobom gledao nasilnika, proletera, pravu komunističku viziju novog čovjeka, čija pesnica s čekićem simbolizira diktaturu proleterijata!

Iz razmišljanja trgnuo ga je strašan zveket i lupetanje kolica koja su se kao domine rušile cijelim zidom iza njegovih leđa, tako da je obujmljujući rukama vrat, poskočio i preskočio kolica i hrpu dasaka ispred Bojlera. I Bojler je, ispustivši čekić iz ruke, prestajući biti proleterom!, uzmaknuo nekoliko koraka gledajući kako se ruše kolica. Nastao je metež u hangaru, i robijaši su bježali, kao čopor preplašenih štakora, prema vratima. Nisu se sklanjali od hrpe shorodanih kolica, koliko su bježali iz straha da ne budu optuženi za sabotažu. Samo Bojler nije bježao. Stajao je kao blečak i gledao kako Milenko šćućuren veže hlače, držeći u zubima komad kobasice.

"Jebem ti mater cigansku!", psovao je kroz zube.

"Ovo si mi namjestio da me objese!"

Bio je već zaplakao, kad se podigao ustežući hlače na bokovima.

Pošto Bojler nije vidio nikoga pored Milenka, zaključio je da psuje njemu. Dvoumio se samo što je opsovao cigansku, a ne balijsku majku. Stajali su jedan spram drugog na razdaljini od desetak koraka. Stiskao je čekić u ruci, ponovo postajući uzgoriti mladi proleter!, obrazirući se oko sebe. Većina robijaša, među njima i Salih, stajali su ispred vrata, i načičkanih glava uz štokove gledali u

njih dvojicu.

"Bojler ima posjetu !", proderao se neko.

Svi su prepoznali Cigin glas, jer su istu rečenicu, samo se mijenjalo ime u njoj, mogli čuti skoro svakoga dana. On je već bio šmugnuo u drugi ćošak, daleko od Milenka, i stvarno oponašajući štakora, izvirujući iza dasaka, i migoljeći usnama ispod dugog nosa, ponavljao te tri riječi.

"Vratite se na posao", proderao se starješina Preznaj.

Svi oni u odijelima miš boje, pohrlili su svojim radnim mjestima, vraćajući se po dvojica, i bez riječi zalupali čekićima ili prigrlili daske u naramak. Samo nekoliko njih stajalo je ispred hrpe kolica koja im je zatrpla prolaz ka radnom mjestu.

"To on laže", povjerio se Salihu, dok se saginjao da prikuca ekserčić koji je ovaj namještao u rupici na točku.

Salih je samo pogledao prema starješini, i Bojler je shvatio šta mu je činiti.

"To ti je nagrada za trud na poslu. Preporučio sam te upravniku kao primjerenog radnika", hvalisao se starješina Preznaj.

"Sad, priznajem, ne znam hoću li zažaliti zbog toga", okrenuo se od njega i povikao na one koji stoje ispred shorondanih kolica.

43.

Bojler se umio, pokopčao dugmad, otresao prašinu s bluze, i otišao pred željezna vrata iza paviljona. Čekao je da se vrata sama otvore, a to obično bude kad neko završi posjetu, i drhtao, koliko od srdžbe, toliko i od uzbuđenja, da vidi lice majke. Dežurni ga je uveo u čekaonicu. Iako, osim brkatog policajca, koga je posmatrao drug Tito sa slike na zidu, nije bilo više nikoga u sali, naređeno mu je da sjede tik uz njega. Ovakvih policajaca, sa kratko podšišanim crnim brčićima, bilo je kao braće Rokića u zatvoru. Ali samo je bio jedan Crni Oblak, kako su robijaši zvali ovog policajca. Bojler nije mogao gledati u njega, već je preko ramena gledao u Titinu sliku na zidu. U selu su mu govorili da je širi od Tite, po čemu je shvatio da mu sliči.

I Crni Oblak kao da je primijetio sličnost lica mladića s Titovim, zagledao se čas u njega, čas u Tita. Bilo je sličnosti u maloj bubuljici na obrazu, uzdignutom čelu pa i kosi. Bojler je zamišljao kakav je Tito izgledao kao robijaš, kad je bio ošišan makazama kakvima je on ovce strigao.

Eto u šta se bio zagledao i o čemu je razmišljao, kad su mu ušli babo i majka u salu. To im je bila prva posjeta sinu, pa su se nagizdali kao za Bajram. Majka je bila obuvena u gumene kaloše, bijele vunene soknice, šarene dimije pretežito bordo boje, zeleni mantil, bijelu jemeniju s šarenim ćenarom. A Babo je bio u obuven u velike gumene opanke stegnute kaiševima, tako da su im krajevi, provučeni kroz metalnu brnjicu, mlatarali pri hodu kao uši umornog i tužnog magarca. U bijele suknene čarape, podvrnute ispod koljena, bile su strpane nogavice pantalona od somota. Sukneni crni kaput, trofrtaljac, otkan od crne ovčije vune, bio je mu je raskopčan, valjda ga zaboravio skopčati nakon što ga je pretresao policajac kad je predavao paket, tako da mu se ispod njega vidio bijeli vuneni džemper i parhetna košulja skopčana pod Ademovom jabučicom. Na glavi mu je bila ustaknuta francuzica, tako da se vidjelo cijelo čelo, a sasvim malo kose iznad ušiju i na zatioku.

Majka, koja je bila mnogo niža od babe mu, išla je prva i žurno se gegajući preko sale širila ruke prema sinu.

Plačući, grlila je sina oko pojasa, a on je nju ljubio odzogo u jemeniju. Ne odmičući se iz njenog naručja, pružio je babi ruku.

"Selam ajek, babo."

"Merhaba, sine."

Babo je smatrao da je mudrije ne pozdravljati se pred policajcem s selamom. A na njegovu pamet "merhaba" su mogli i komunisti ukabuliti kao narodni pozdrav.

S babom se nije grlio.

Sjeli su na stolice. I kad su sjeli, majka mu nije ispuštala ruke iz njegovih, pregledajući mu crnilo iza nokata i pipajući hrapave žuljeve po dlanovima.

"Šta mi radiš, sine?" upitala ga je, trudeći se da bude vesela i da ne zaplače.

"Nešto pravimo."

"Je li ti težak posao, sine?"

"Nije, majko. Važno je da radim u suhom."

Babo je šutio. Sklopljenih šaka na stolu, upijenih obraza i smrknutih obrva gledao je u njih dvoje.

Tad mu je Crni Oblak skrenuo pažnju da skine kapu pred Titinom slikom, što je on i učinio, hvatajući francuzicu s dva prsta iznad čela.

Tek tad je vidio kako očeva kosa nije više žuta, već potpuno bijela i oštra kao jareći kostrijet.

"Sve do neki dan, kad su nas pozvali iz SUP-a, mislili smo da si i ti na radnoj akciji", majka je ponovo počela plakati.

"A ti u zatvoru, grdna moja rano ..." tad je zaridala i pogledala u policajca.

"Nisam ja, majko, osuđen", htio joj je reći da nije ništa skrivio.

Crni Oblak se zakašljucao.

"Kako je komšiluk?", želio je skrenuti razgovor, razumijevajući policajčevo kašljucanje kao opomenu.

Majka mu je bila ispustila ruke iz svojih, pa ih je ponovo pokušavala dohvatiti preko stola, jer joj je dodir njegovih ruku bio slađi i draži od pitanja kojima bi mu mogla, eto, nehotice, nauditi.

Babo je samo šutio. Gorčinu je skupljao u Ademovoj jabučici i zadržavajući suze u očima. Primijetio je da mu sin izmiče ruku iz materinih i stavlja je na usta, kako bi, dok se smiješio, sakrio da nema zuba u gornjoj vilici.

"Svi mladići i djevojke iz sela otišli su na radne akcije. I Zlata je otišla., bogme, nekud vamo u srednju Bosnu, na prugu. Ona se nadala da će te negdje sresti. Dolazila ja na dopust nekoji dan, jer joj se babo vratio. Ostavila ti je nešto..." žurno je ispričala sve što je još, vozeći se u vozu, smišljala kazati mu o Zlati.

"Nek ona traži sebi selameta, majko", tiho je izgovorio gladajući u majčine oči upale u očnu duplju.

Kao da su plutale na nekoj nemirnoj očnoj vodi, slivenoj u bibave podočnjake, koji su se bili okesili kao male bisagice iznad obraza, grozničavo su ga gledale, prije nego što će potonuti, i opet izroniti, istiskujući po jednu kapljicu koja bi se zacaklila na

trepavicama, prije nego što je ona obriše dlanom hitrim pokretom ruke.

Crni Oblak kucnuo je olovkom po svom sahatu na ruci, pokazujući da im je vrijeme za razgovor isteklo.

"Neka još malo, druže ...", zamolila ga je mati.

"Nije vam, vala, nikakva navala. Niko vam ne čeka za mjesto", smogla je snage i nasmiješiti se policajcu ucviljena majka.

"Donijeli smo ti paket, vidjet ćeš, obradovat ćeš se, sine moj", poljubila ga je u ruke.

"Pozdravljaj te se! Posjeta je završena", Crni Oblak nikad nikome nije udovoljio molbi!

Pridigli su se i zagrlili, tako da ga je majka ljubila po licu, čelu, kosi, ramenima, dok joj on nije svojim velikim rukama uzeo glavu stiskajući joj dlanovima mehke obraze, i počeo ljubiti u čelo i sklopljene oči, iz kojih je potekla ona očna voda, topla i slankasta, slivena u male bisagice podočnjaka, koje je palčevima stiskao.

Zatim se izljubio i s babom. Grlio ga je jednom rukom, a drugom pridržavao francuzicu.

"Ništa ne progovorismo, sine", zaplakao je starac.

"Nek mi te dragi Allah čuva, sine", molila je mati brišući suze rogljima jemenije.

"A ja ću ići do Beograda za tebe! Onaj mrcinjaš što te je uhapsio je bio četnik. Eno, Hodžu više niko ne dira kako su njega uhapsili. Ne može moje dijete biti protiv ove države! Mrcinjaš je bio protiv naše države!", zagalamio je babo više obraćajući se policajcu nego sinu, i ustaknuo francuzicu.

"Rekao sam: posjeta je završena!", proderao se namrgođenih obrva da bi pokazao zašto ga zovu Crnim Oblakom.

Nije trebao dva puta ponavljati, starci su poslušno, okrenuvši se od sina, krenuli prema vratima. Vrata i kapija, odnosno njihova škripa i lupanje, pa još i zaključavanje, najmrži su zvuci robijašima i onima koji ih posjećuju! Kome se staza sudbine oćehne od životnog stabla slobode i padne prema zatvoru, draže će mu biti vidjeti tabut, i naslone, i kabur, i lupanje grumenova zemlje po tabutu, nego kucanje u gluho doba noći, škripu i zaključavanje vrata!

Bojlera su izveli kroz druga vrata. U sali je ostao samo Crni

Oblak!

44.

Noseći paket kroz krug, Bojler je nasumce jednom rukom prebirao njegov sadržaj, tražeći ono za šta mu je majka rekla da će ga obradovati. U vunenim priglavcima prstima je napipao komadić ispresavijane hartije. Htio je zaobići paviljon i stati u ćošak da vidi ono šta je napipao, kad je ispred sebe spazio dvojicu uglađenih drugova funkcionera kako šetaju jedan pored drugog, i razgovaraju. Brzo je vratio čarapu u paket i zastao, razmišljajući kako da ih zaobiđe. Bili su obučeni u ista teget odijela i s leđa su mu izgledali kao blizanci. Tek kad su zastali, a on je nastavio koračati sporo noseći paket pod pazuhom, i okrenuli se licem, prepoznao je upravnika. Drugog nikad ranije nije vidio.

"Od njih zavisi da li ćemo postići rekord na Vranduku", čuo je kad govori nepoznati funkcioner u odijelu.

"A, od toga zavisi i moja i tvoja karijera", dopunio ga je upravnik.

Bojler se već bio toliko primakao da je osjećao miris kolonjske vode kojom se jedan od njih, a možda i drugi, namirisao. Jasnije je raspoznavao miris kolonjske vode nego riječi. Nije razumio riječ karijera, a upravnik je ovako mirisao i u sobi kad ga je jednom posjetio.

"Već sam poduzeo prvi korak. Ja stojim iza jutrošnje diverzije u hangaru", pohvalio se nepoznati upravniku

"Ha-ha-ha... Nije tebe džaba Valter sa sobom vozo na motoru", smijao mu se upravnik.

Zaobišao ih je u polukrugu držeći ruku u visini slijepoočnice, kao znak pozdrava, dok su oni zastali pored drvene klupe. Pripaljivali su cigaru nadneseni licem nad dlanove kojima su zaklanjali plamen fajercaga od vjetra.

Tek kad je zamaknuo iza ćoška paviljona, još jednom se okrenuo da se uvjeri da ga dvojica drugova funkcionera ne vide,

zastao je i ponovo zavukao ruku u kartonsku kutiju. Izvukao je čarapu i, pridržavajući paket na koljenu naslonjenim uz zid, istresao iz nje komadić ispisane hartije, sliku, uvošten trokutić od papira svezan na konac, kao privjesak na lančić, i uvijen zeleni orahov list. Bilo je to pismo, koje nije znao pročitati; slika djevojke koju, gologlavu bez mahrame, sa spuštenim pletenicama niz prsa, nije mogao prepoznati, hamajlija kakvu je vidio da mu majka nosi upletenu u kosu i pramen kose umotane u orahov list kao japrak.

Sve je to brzo tutnuo u njedra, a čarapu vratio u paket, kad mu se neko zakašljao iza leđa. Bio je to drug iz spavaonice. Ostavio je paket u sanduk pored slamarice i žurno napustio sobu da bi se vratio na posao. Držao je ruku na prsima pipajući stvari koje je tutnuo u njih. Mislio je o onome što su mu roditelji rekli o povratku Hodže, koji mu je napisao hamajliju; o odlasku Zlate na radnu akciju, koja se i slikala u bluzi kakvu je vidio na djevojkama u omladinskim radnim brigadama koje su radile na pruzi kod Lašve, gdje je i njegova brigada tucala kamen i postavljala šine; i, pošto je tamo negdje naučila i pisati, napisala mu pismo, te odrezala pramen kose s vrha pletenice, koje je tako silno želio dotaknuti u momentu kad joj je davao bijelog horoza. Bijesan od svih tih saznanja, htio je sve to istresti iz njedara u kantu za otpatke, prikovanu pored klupe na krugu. Ali bojao se da će neko naći i pročitati nešto što on ne zna pročitati u pismu i prepoznati djevojku sa slike, za koju je samo pretpostavljao da je Zlata.

Tako bijesan došao je do Saliha, koji je još opkivao lastru po drvenim kolicima. Okrećući se obazrivo oko sebe, prignuo je glavu do njegovih ramena kao da mu želi pomoći u zakivanju lastre.

"Pročitaj mi ovu ceduljicu", šapnuo mu je vadeći iz njedara bijelu hartijicu, i, razmotavši je, isputio je u kolica.

Dok se odmicao da bi dohvatio čekić i ekserčiće iz konzerve, Salih se okretao ukrug namještajući se da gleda u papirić kako bi mogao čitati nečitka slova.

"Sad samo pročitaj, a poslije ćeš mi reči šta piše", šaptao mu je.

Nakon što se uvjerio da nije nikakva tajna poruka na ceduljci, što je u prvi mah pomislio, Salih se odmaknuo od kolica.

"Mani Zlatu, brini se o sebi!"

"A šta kaže?", zamolio ga je, jer nije mogao otrpiti znatiželju, nakon što ga je Salih, izgovorivši Zlatino ime, uvjerio da je pismo od nje.

"Ništa!"

"Pa, zašto je, onda, pisala pismo?!"

Salih je jače zalupao čekićem, jer mu je suviše glasno postavljao pitanja.

"Piše da će te čekati do smrti."

"Neka čeka."

U ovakvim situacijama Salih je gubio kontrolu nad sobom. Da je mogao, pobjegao bi od Bojlera. Sebi je zamjerio kako je, ipak, bio naivan kad je dječaka, koji izgleda kao Herkul, odabrao za druga. Korio se da je bio sebičan i da je iskorištavao snažnog dječaka radi fizičkih poslova za koje ga Bog nije bio stvorio, a morao ih je obaviti. Inače bi, kako mu se dešavalo dok je noseći šine na pruzi padao u nesvijest, da nije bilo Bojlerove pomoći, crkao.

"Salih, čeka li tebe neko, osim majke?", iz Herkula je progovorio dječak pun stida i samilosti.

"Ne znam", odgovorio mu je tešući vršak daske na kolicima.

U tom času iz Bojlerovih njedara, pošto je bio nagnut nad kolica, kao da je htio zaroniti u njih, ispala je slika i polagahno se skovitlala na pismo. Obojica su istovremeno pogledali oko sebe, zatim jedan u drugog, pa u sliku! Kao da je živa ležala u duplji kolica i gledala ga odozdo krupnim očima. Smiješila mu se i mamila ga k sebi, na bujna prsa skopčana u bluzi, preko kojih su bile ispružene duge pletenice. Salih je namjerno ispustio dasku iz ruku da bi pala preko slike. Djevojka mu je više sličila na partizanku, nego na muslimanku. On je tvrdio da su komunisti, a ne kršćanski zapad, pokretači i seksualne revolucije. Pozivao se na jednu polemiku u kojoj drug Lenjin zagovara socijalizam i u ljubavi. Da je Bojler bio sposoban razumjeti ovu njegovu teoriju, objasnio bi mu promjenu Zlate na slici, koju ni sam nije mogao prepoznati.

Bojler je spustio ruku u kolica, hvatajući prstima papirić i sliku, uhvatio dasku i izvadio je sebi na krilo. Zatim je čučnuo.

"Salih!"

"Reci!"

"Džaba me čeka", zaridao je.

Salih mu je, čučnuvši pored njega, stavio ruku na rame, dajući mu na znanje da ga je spreman saslušati i podržati.

"Utukli su me ko baka!" jeknuo je Bojler, mahinalno se hvatajući rukom za šlic pantalona.

Salih nije razumio o čemu priča s tolikim grčem i bolom.

"Jesi li kad gledao kako tuku baka, ili ovna, uvrćući mu gužvom mošnje pa po njima udaraju drvenim čekićem?", upitao ga je.

Salih se samo kaskatio mašući glavom i rukama ne znajući šta mu drug želi reći.

"E tako je meni, taj tvoj smiješni Mićo, uvezao mošnje u gevikte i tukao palicom po jajima!", mršteći se objašnjavao je svoje patnje.

"Evo, polomio sam zube grizući željezne šipke, za koje me je vezao, od bola, dok mi je gurao usijanu žicu u onu stvar", govorio je kroz suze.

Salih je poskočio i stežući ruke spletene prstima na zatiok glave, suzdržavao psovke i prokletstvo u sebi. Gledao je u krov hangara tražeći pogledom nebo da bi samom Bogu iskazao prezir na udbaše.

"Bože, oni su naumili muslimansko sjeme zatrti!", drhtao je od srdžbe.

Kad se pribrao od srdžbe, htijući se vratiti uplakanom drugu, ugledao ga je kako cijepa sliku i pismo na sitne komadiće.

"Ne! Ne čini to!", podviknuo je na njega.

"Nisam ti pročitao šta piše na drugoj strani pisma!", uhvatio ga je za ruke dok je sitne komadiće papira stavljao u usta i gutao kao zalogaje.

"Ne trebam to ni znati!", žvakao je papiriće.

I kad je posljednji komadić slike, bilo je to njeno lice, htio staviti u usta, pogledao ga je i poljubvši ga na dlanu, samo utisnuo u usta i žvakao dok ga nije progutao.

"Sad sam rahat", trljao je dlanovima, izražavajući zadovoljstvo učinjenim poslom.

"Da završimo bar ova kolica do kraja smjene", zamolio je Saliha uzevši čekić u ruke.

Salih se osjećao postiđenim i poraženim. Ponekad, i pored sveg straha, uživao je pred strašnim Ćimom i Dukom, koje je zvao hrtovima, osjećajući intelektualnu i moralnu superiornost nad njima, dok su se razmetali svojom silom nad njegovim životom. Čak ih je nekad u nekim situacijama, kad su ga luđački šamarali, sažalijevao. A sad je nijemo čučao postiđen pred dječakom koji nije znao pročitati ljubavno pismo.

"A kako zna voljeti?!", pitao se Salih.

Pred očima je zamišljao rukopis s malog papirića i ponavljao svaku riječ da bi je što bolje upamtio. Poželio mu je izrecitirati sadržaj pisma.

"Dragi moj!" šaptao je u sebi i ponavljao prve dvije riječi pisma, želeći to izgovoriti nježno, iz srca, kako bi Bojler uživao u tome kao u najljepšoj poeziji.

Kad je bio spreman izrecitirati svaku riječ koju je pročitao u pismu, tražio je priliku da Bojler predahne s poslom. A on je mahnito lupao u daske, ponavljajući jednu te istu riječ uz svaki udarac čekića, ugrađivao je točak u kolica, dok se nije začula pištaljka starješine.

"Karijera, karijera, karijera", povaljao je Bojler poluglasno i poslije zvižduka starješine.

"Šta znači riječ karijera?", upitao je Saliha. "Gdje si to čuo?", smijao mu se.

"Nisam ti uspio reći koga sam vidio na krugu", prisjetio se Bojler ostavljajući alat u kolica.

"Koga si vidio?", upitao ga je, zabezeknut Bojlerovim gestom, u trenutku kad se on spremao recitirati pismo. "Vidio sam upravnika dok šeta s jednim drugom u teget odijelu."

"Nisi prepoznao ko je taj njegov drug?"

"Onaj što ga je neki Valter vozo na motoru."

"Kako znaš da je taj?"

"Čuo sam ih dok razgovaraju."

"To je sigurno bio Krstičević."

"On ti stoji iza današnje diverzije. Jesam li dobro upamtio diverziju?"

Već su bili zakasnili s postrojavanjem, pa mu je Salih samo još uspio reći da bude oprezan i da se čuva provokacija.

"Dobro si upamtio i diverziju i karijeru!", šapnuo mu je kad su stali na začelje stroja.

45.

Mladi muslimani bili su se organizirali tako da su osnovali svoj ekonomat gdje su predavali svoje pakete i međusobno ih bratski dijelili. Nekad bi hranu davali i onima koje niko nije posjećivao. Do te noći, jedan od tih, koji nikad nije dobivao paket, bio je i Bojler. Zbog toga je svoj paket predao kad su svi bili u sobi i spremali se za spavanje. Ponašao se poput dječaka koji je pred drugovima htio pokazati kako i on ima roditelje, kako ga neko voli i brine za njega, neko ko kuha preslatke hurmašice.

"Otkud suho meso u ovo doba godine?" pitao se jedan robijaš gledajući u ekonoma dok rasparčava hranu na jednake dijelove: malo suha mesa, malo gurabije, malo pite.

Uživao je slušajući ovakve komentare. Legao je žudeći za samoćom u noći, nakon što se ugasi svjetlo za povečerje. Abdestio se prije lijeganja. On, kao i ostali madi muslimani, obavljao je namaz krišom, ležeći pokriven dekom. Nakon gašenja svjetla u sobi, molili su tiho, svijenih ruku na stomaku, ispod ćebeta.

"Hej momci, ne jedite suho meso. Preslano je", neko je podviknuo.

"Pit ćete vodu, pa ćete se odžunupiti", našalio se onaj ko ih je odgovarao da jedu podijeljene komadiće suhog mesa.

Doskočice u kupanju opomenule su Bojlera da je zaboravio nasuti vodu u flaše. Otišao je u toalet i nasuo vodu u flaše. Poredao ih je uz krajeve slamarice i legao između njih.

"Bojler, stavi koju flašu viška u slamaricu", nije ga prestajao zadirkivati šaljivdžija.

Kao da je ovo bila Bojlerova noć, sve je bilo u znaku njega. A do tada ga skoro niko nije ni primjećivao. Osim onih koji su imali

tako slatke snove da su im ujutro gaće bile slipave, pa se morali kupati.

Zadirkivanje bi se vjerovatno i nastavilo da se nije provukla ruka dežurnog kroz odškrinuta vrata i pritisnula šalter. Bojler je konačno odahnuo u mraku koji je ispunio sobu. Brzo je zavukao ruku u njedra i izvadio hamajliju i pramen kose. Hamajliju je stavio oko vrata, pomirisao vosak kojim je bila oblijepljena i pritisnuo je na prsa. Zatim je polagahno iz orahova lista izvukao pramen kose, stegnut končićem, kao mali snop zrela žita, i prinio ga obrazu. Tako sretan, sjetio se Boga; zanijetio je jacijske farze i počeo šaputati molitvu. Zagledan u plafon zamišljao je pregibanje i padanje na sedždu, kao da klanja u džamiji. Ni sam nije znao na kojem je rekatu namaza bio, kad je kroz prozor ugledao krajičak vedrog neba i na njemu dvije zvijezde kako trepere u noći. Zvijezde su mu smele pamet, tako da više nije znao šta klanja. Prepustio se mašti, zamišljajući nebo iznad Zlatinog pendžera kad mu je zacvrkutala: "Dvije zvijezde na sred neba stoje, misli dragi da su oči moje. "

I kad je čuo da neko hrče, i da se Salih prevrće na slamarici, shvatio je da ne zna na kojem je rekatu, i da li je predao selam. Suze su mu već bile skvasile lice, tako da se dvoumio je li pokvario abdest. Zatražio je oprost od Boga što je prekinuo namaz i nastavio zamišljati Zlatu gledajući u dvije zvijezde dok trepere na krajičku neba.

Zatim se prisjetio prela i svoje tamburice, dok Zlata igra u kolu i pjeva... "Toga više nema", gorko je zaključio, zamišljajući Zlatinu sliku pred očima na kojoj je bila gologlava i obučena u radničku bluzu. Nije se mogao prisjetiti gdje je ostavio tamburicu, kad je otrčao za horozom, ni gdje mu je ispao fes kad su ga udbaši safatali.

"Đe li ti, đe li ja, moja Zlato?!", othuknuo je i tutnuo pramen kose pod jastuk.

Prevrnuo se na bok okrenuvši leđa prozoru kroz koji se vidio krajičak neba na kojem su treperile dvije zvijezde.

Flaše su malo zazvečale dok se prevrtao, tako da je Salih primijetio da je budan.

"Spavaj", šapnuo mu je.

"Spavaj ti, ja ne mogu spavati", odgovorio mu je.

Skoro da je svaki drugi spavač u sobi hrkao. A ko nije hrkao buncao je u snu. Kao da je bio uvjeren da mu niko ne može otkriti o čemu razmišlja, jer su svi hrkali, ili buncali, počeo je razmišljati o svom tajnom životnom planu. Dugo se nadao da će biti oslobođen, jer nije izlazio pred sud, tako mu je u Crnoj kući u Banjoj Luci tumačio njegovu poziciju jedan učitelj koji je s njim dijelio ćeliju. Zato je dugo odbijao posjetu roditelja, jer se nadao da će ga pustiti kući, pa da im slaže kako je bio na radnoj akciji. Kad je shvatio da će odrobijati tri i pol godine, a shvatio je nakon prebacivanja iz Crne kuće u zenički zatvor, nakon što je na poljoprivrednom dobru u Banjoj Luci odbio čistiti krmetnjak, trudio se da svojim radom, zalaganjem i disciplinom, zasluži posjetu i vidi roditelje.

Iznenađenje njegovog životnog cilja jest dolazak Milenka u zatvor. Njegov plan da ubije Milenka, a zatim sebe, nije bio ostvariv u zatvoru. To je namjeravao učiniti u Ključu. Bezbroj puta je zamišljao kako ga sačekuje iza živice, dok se kasno vraća kući, skače mu na leđa i udara ga sjekiricom iza vrata. Samo je jednom sanjao da ga ganjaju psi preko planine, kuda je čuvao ovce, jer je nekoga ubio. Tad se pobojao da nešto ne izbunca u snu i nehotično otrkije svoj plan, pa bi se sustezao od takvih razmišljanja prije spavanja. I kad ga je upravnik pozvao na raport, pobojao se da nije buncao u snu, i to neki cinkaroš čuo pa ga prokazao Milenku.

Motiv ubistva, kako je iskreno priznao Salihu, jest odlazak Zlate na radnu akciju koju je Milenko, kako se sam hvalisao, isplanirao.

Kad su tucali kamen i postavljali šine na pruzi, njegova je brigada isklesala spomenik od kamena u Lašvi u znak radnih podviga koje je ostvarila; vidio je mnoge omladinske brigade. Doduše, on je radio uvijek u trećoj smjeni, s bukagijama i lancima na nogama, da se ne bi miješali robijaši s mladima akcijašim, Ali je vidio, a još više se naslušao, kako se vesele, uz logorske vatre, harmoniku i pjesmu. Vrisku i krisku djevojaka u ševarima i potocima noću, kad slobodna i radna omladina vodi ljubav, u prirodi, opijena mladošću i zanosom sretne socijalističke budućnosti, doživljavao je kao razvrat.

Ljubomora da je Zlata, obučena u istu uniformu djevojaka

koje je viđao oko logorske vatre, dok bi igrale i pjevale, postala sudionik takvog razvrata, razdirala mu je prsa. To što mu je poslala takvu sliku, shvatio je koliko se promijenila i postala bezobrazna i drska prema njemu, kao i djevojke s radnih akcija koje su ga prezirale kao državnog neprijatelja, dok bi golokrake pretrčavale šine, vraćajući se noću iz ševara. Kad je pomislio kako bi se Milenko, da je kojim slučajem svoj album donio u zatvor, hvalio i robijašima, pokazujući im i Zlatinu sliku, možda istu onakvu kakvu je njemu poslala, zagrizao je ćebe od bola koji mu se pojavio u stomaku, kao da ga je onaj komadić slike koju je progutao ujeo za džigericu.

Nije razmišljao da li se on ikad u životu slikao prije nego je doveden u karantin u Staklari. A nije se slikao, kao ni Zlata. Nikad prije ni fotografa ni fotografski aparat nisu vidjeli svojim očima. Slike Zlate, u svilenim dimijama, fermenčiću, koji joj potpasuje grudi, tankoj i prozirnoj šamijici s isheklanim kericama, poput sitnih pupoljaka trešnjinog behara, s pletenicama spuštenim niz leđa, bile su pohranjene još samo u njegovoj mašti.

I kad se prevrnuo na onu stranu s koje je kroz prozor mogao vidjeti krajičak neba, primijetio je da je nestalo zvijezda. Kao da je sve što je smatrao lijepim u životu nestalo u tom krajičku neba. Opet se prvernuo potrbuške i zaplakao od tuge za komadićem neba svoje mladosti.

46.

"Di-ži-se!!!", proderao se starješina Preznaj s vrata.

"Jen-dva-tri! ", komandovao je s užitkom.

Svjetlo je obasjalo spavaonicu, dok su spavači skakali iz slamarica, pokušavajući pri doskoku ostati na nogama u stavu mirno.

"Ooo-s-tav!", komandovao je Preznaj i ugasio svjetlo, jer je smatrao da spavači nisu istovremeno iskočili iz slamarica.

Svi su ponovo legeli u slamarice.

"Di-ži-se !", ponovio je komandu, upalio svjetlo i otišao.

Nekoliko robijaša uzelo je krpe, ili peškire, idući na umivanje, drugi su pravili slamarice i savijali ćebad, a treći su tražili flaše vode ugrijane pod ćebetom da bi se kupali.

Onaj koji je zadirkivao Bojlera pred spavanje zatražio mu je flašu.

"Kako se ti nikad ne kupaš?!", upitao ga je stojeći pred njim s flašama u rukama koje je uzeo ispod Bojlerovog ćebeta.

Iz Bojlerovih krvavih očiju od nesanice sijevnuo je pogled, a to je mogao primijetiti samo onaj koji ga je upitao i stajao ipred njega, kao kad munja sijevne iz tamnog oblaka.

"Sanjaš li ti kad kakvu žensku u šumarku, majku mu?!", smjehuljio se, prestašen njegovim pogledom. "Muško si, brate", pravdao je svoje pitanje.

"Provokatore !", zarežao je Bojler.

Hvatajući ga za mršave mišice odigao ga je s patosa. Iz Provokatorovih ruku ispale su flaše i razbile se u paramparčad.

"Mir u sobi !", proderao se straješina Preznaj iz hodnika.

Nastao je tajac.

"Mir-no!"

Svi su stajali u stavu mirno pored slamarica. I onaj robijaš koga je Bojler nazvao provokatorom vratio se do svoje slamarice i stao mirno.

"Preznaj straješini da si ti ovo uradio!", obratio se Bojleru gurajući ga vrškom palice u prsa.

"Meni su ispale flaše, druže!", progovorio je Salih.

"Preznaj straješini da si ti bacio flaše?!"

"Nisam bacio, već su mi ispale, druže...", zamalo ga nije oslovio nadimkom Preznaj.

"Vas dvojica javite se u komandirovu kancelariju na raport!", zapovjedio je starješina Preznaj i napustio sobu.

Pred komandirovom kancelarijom stajalo je još desetak robijaša. Među njima je bio i Milenko. Grizao je nokte i češao se po kosi prošaranoj lišajevima. Krio je pogled od Bojlera. Niko ništa nije progovarao. Kako je koji robijaš ušao u kancelariju, brzo bi se

vraćao. I svakog ponaosob odvodila su po dvojica policajaca. Salih i Bojler ušli su skupa.

"Javljamo se na raport, druže ka...", raportirao je Salih, dok ga kapetan Lipicaner, koji je sjedio za stolom, nije prekinuo.

"Saboteri!, izderao se na njih.

Namjestio je opasač od bluze, dok se dizao iza stola, i počeo koračati po sobi sitnim koracima. Isprsivši se, držao je palčeve zavučene u opasač, isturio je zadnjicu, i skoro tapkajući u mjestu koračao ispred njih. Po svom karakterističnom hodu koji je i tad demonstrirao, kao da oponaša konja dok kaska u mjestu, dobio je nadimak Lipicaner.

"Zabušavati na poslu, izazvati tuču u spavaonici, zaklati čovjeka srčom... a?!", cinično je izdeklamovao optužnicu u hodu.

"To vam je bio podmukli plan?!", zastao je smješkajući se Bojleru u lice.

"Nismo, druže komandire...", pokušao se Bojler pravdati.

"Zaveži! Sad ćete vidjeti svoga boga!", prijetio im je stisnutim zubima.

"Vodite ih!", naredio je dvojici policajaca koji su stajali neprimjetni u ćošku kancelarije uz tri zastave i pozlaćenu bistu Titovog poprsja.

47.

Odveli su ih kroz hodnik do željeznih vrata, na kojima je bio željezni mandal od šipke i katanca. Po zahrđalom mandalu vidjelo se da su se vrata rijetko kad otvarala. "Naprijed!", izderao se sprovodnik.

Ušli su u mračnu odaju nalik na tunel ili napušten rudnik.

"Svucite se do gole kože!"

Jeziv dodir tuđih ruku iz mraka, dok su ih pipale oko nogu, zveket lanaca, a zatim udarac u stomak Bojlera, koji je opipao kosu na glavi nevidljivog vlasnika ruku, izazvao je jauk čiji je eho odzvanjao mrakom.

"Rekao sam do gole kože!"

Iste ruke su im strgale gaće. Umjesto da se uhvati za stomak, nakon bola udarca u pleksus, Bojler je od stida rukama krio mošnje. Zatim se čuo pljusak po vodi, cikotanje i hropac u dubini mraka. Znali su da im iznad članaka stavljaju ogrlice od bukagija, obojica su ih se nanosili u kamenolomu. Sindžiri su zazvečali kad je Bojler trznuo nogu, jer mu je kovač bukagija pri sklapanju ogrlice iznad članaka uštinuo kožu.

Koliko je trebalo dvojici ljudi, golih do pojasa, da im svežu bukagije na noge, toliko im je trebalo očima da se priviknu na mrak. Više su osjećali, nego što su mogli vidjeti, da se nalaze u mračnoj komori pravilnih zidova, poput kutije. U sredini je bio bazen, pravilno oivičen, u kojem je plutalo osam ljudskih lobanja.

Salih se prisjetio kako mu je Munir pričao da je Nusret Fazlibegović u Sarajevskom Centralnom zatvoru mučen u bazenu. Pet je dana neprekidno boravio u vodi, dok nije počeo štrajkovati glađu, nakon ćega su ga oslobodili, kako bi ga ipak živa izveli na sud. Haman da ga je minuo strah nakon tog saznanja jer je bio pomislio da će biti bačeni nekoj nemani u čeljusti.

"Krstičević!", pomislio je Salih.

Povezao je njegovu posjetu zatvoru, sabotažu u vezi s rušenjem kolica u hangaru i priču kako je on izumitelj najsurovijih metoda mučenja zatvrenika. Posebno hodža i popova, kako se hvalisao. Njega je kao komunističkog ilegalca u Sarajevu bio uhapsio Gestapo. U zatvoru je mučen raznim metodama. Na intervenciju nekih fratara koji su održavali ilegalne kontakte sa vojnom bolnicom, koju je kontrolirao Gestapo, Krstičević je prebačen u bolnicu, gdje mu je uz pomoć ljekara muslimana omogućen bijeg kroz mrtvačnicu. U toj bolnici radio je kao ljekar i Esad Karađozović.

Pošto je radio s Valterom, najpopularnijim partizanskim obavještajcem u Sarajevu u vrijeme njemačke okupacije, nakon oslobođenja grada, postao je pomoćnikom ministra policije. Svoje spašavanje iz njemačkog zatvora uzimao je kao dokaz da su hodže i fratri bili kolaboracionisti s fašistima. Zato ih je manijakalno progonio.

"Skačite!"

Uzeli su kugle od bukagija u ruke, Bojler je tek tada ispustio

mošnje iz ruku, i krenuli prema ivici bazena.

"Hajde, džunupi, skačite. Sad ćete se nakupati do mile volje. Neće vam trebati flaše!" cerekali su se kovači bukagija.

Prilikom skoka pljusnuli su u vodu tako da se iznad Bojlera podigao talas koji je poprskao one koji su ih gurnuli.

Nakon dugog batrganja, grčevito je mlatarao rukama gutajući vodu. Tako je bućnuo i izranjao nekoliko puta.

Smijući se Bojleru, kovači bukagija napustili su podrum i zahlupili teškim željeznim vratima.

Pošto su bili visoki, voda im je bila u visini dojki, dok su stajali dodirujući stopalima dno. Cvokotali su zubima od hladnoće. Bojler je povraćao vodu iz sebe. Onim ostalima, glave su plutale na vodi kao da su lobanje. Samo su prepoznali Milenkovo lice. Panično je cvokotao zubima i brbljao kao da moli i psuje istovremeno. Ostali su davali znakove života samo kad su imali napade kašlja.

"Salih, zadavit ću ga!", prošaputao je pošto je prepoznao Milenkovu glavu na vodi.

"Smiri se, dijete", savjetovao ga je očinski.

Bojler je pokušao koraknuti kroz vodu, zamahujući laktovima iznad vode, kao kad kosac zamahne koseći travu, Ali je, nakon što je zaboravio na bukagije, pljuhnuo u vodu i ponovo se zabatrgao kao da se u vodi hrve s nekom snažnom nemani.

"Štedi snagu, dijete", rekao mu je, pošto mu je pomogao da stane na noge i smiri se, trljajući dlanovima oči.

"Ostani u ovom ćošku, naslanjaj se laktovima na ivicu, koliko možeš, kad te zabole noge, udahni, čučni i zadrži se pod vodom koliko možeš izdržati. Ja odoh u drugi ćošak", dao mu je savjet i polagahno, vukući bukagiju na nozi otišao u drugi čošak. Odmarajući se u ćošku, polahko je dlanom prelazio preko površine vode, kao da je miluje i tepa joj da bude milostiva prema njima.

Zašto je stao ispred Bojlera i rekao da je on razbio flašu, pitao se. Pošto ni sam nije znao zbog čega je to učinio, osim da se sažalio, jedini valjan odgovor koji je prihvatao jste da je i to učinio, kao i mnoge druge stvari u životu, pred naredbom nevidljivog prsta Sudbine.

Mržnja koja ga je sve više obuzimala prema zlikovcima koji

su nanosili zlo ljudima poput Bojlera, ulijevala mu je snagu i volju da se svojim načinom bori protiv njih. Kao da je gladijator u areni, kome predstoji broba s krvoločnom životinjom, a koju, umjesto ljudi, gleda samo Bog, u ovoj magazi, pokušao je shvatiti strategiju zlikovaca kako bi se pripremio na odbranu.

Korisne su mu bile informacije o Fazlibegoviću, kome je predavao rahmet, jer je već bio pogubljen. Pričao je da su mu noge otjecale, zbog slabe cirkulacije krvi, pa bi čučnuo pod vodom i odmarao se, zatim da je spavao naslonjen na ruku uz ivicu itd. Kako mu se tijelo priviklo na temperaturu vode, bio je potpuno smiren, i skoro da se odmarao. Čak se i zabavljao uspomenama iz djetinjstva kad se kupao u hladnoj Neretvi. Ali, vrijeme je mirovalo kao i voda u bazenu. To je bio prvi znak moćnog oružja njegovog protivnika. Postajao je nervozan i nije mogao odvratiti pamet od razmišljanja o svom bijednom položaju. Učio je dove i ajete iz Kur'ana. Posebno je mnogo puta, hiljadama puta, izgovarao ajet: *"Allahu la ilahe ila ente subhaneke inni kuntu menzzalimin!"* To su riječi Junusa, alejihs-selama, zvanog Zun-Nun, vlasnika slova Nun, koga je, nakon što je bio upao u more, kit bio progutao. Junus alejhisselam u ovom ajetu veliča Alaha i kaže da je bio nasilnik sam sebi.

Razmišljanje o samokritici Junusa, alejhis-selama, zato što se bio razočarao u svoj narod, toliko da htio odustati od svoje misije pozivanja u vjeru istinitu, da bi se u tom trenutku barka zaljuljala i on ispao u more, navelo ga je da se i sam preispita kakvu je slabost ispoljio da bi bio kušan ovim zlom. Zaključak je bio da se ogriješio o Bojlera! Ignorirao je i omalovažio njegovu ljubav prema Zlati.

"Slomio sam mu srce!", šaptao je u sebi, gledajući u njegova ramena kao dva mala ostrvceta u vodi.

Onda se zaputio prema njemu, neprimijetno se krećući uz ivicu bazena.

"Nećemo ovo preživjeti, Salih!", zakukao je kad mu se približio.

"Ne boj se. Ti si jak, izdržaćeš ti ovo", bodrio ga je.

"Zašto si rekao stražaru da si ti razbio flašu?"

"Htio sam te zaštiti. A ovo je, svakako, meni bilo suđeno", želio ga je uvjeriti u prijateljstvo, pa je govorio samohvalisavo.

"Uvrijedilo me ono pašče", htio se ispričati Salihu da ga shvati zašto je udario provokatora.

Svoj bol i svoju mahanu koju je krio i od samog sebe, nadajući se da će se jedno jutro probuditi džunup, u slipavim gaćama, povjerio je prvi put jučer samom Salihu. Kako je, onda, provokator znao za tu njegovu tajnu, pitao se.

"Šejtan mu šapnuo", odgovorio bi sam sebi lupajući se dlanom u čelo.

"Nije moja pamet dobra, Salihe", jadao se lupajući se u glavu.

"Oprosti mi što ti nisam pročitao pismo. Zapamtio sam cijelu onu stranicu koju sam vidio. Hoćeš da ti kažem šta je pisala?", nasmiješio mu se i potapšao ga svojom mršavom i dugom rukom po ramenima.

"Salih, možda je ona prokleta", zaridao je.

Htio je reći ono u šta sam nije smio povjerovati, da mu je sva nedaća počela sa Zlatom. Misleći o njenom prokletstvu, sjetio se da je sinoć namakao končić s trokutastom hamajlijom oko vrata kao da mu je lančić, pa ga je rukom tražio na prsima. Napipao ga je i bilo mu je drago da mu ga nisu zgulili kad su mu strgli bluzu. Pogledao ga je držeći ga sebi ispred nosa, a zatim pokazao Salihu.

"Vjeruješ li ti u zapise?"

"Vjerujem u taj tvoj. Spasit će te, ako Bog da", nakašljao se.

Svjesno ga je slagao da bi mu dao nadu da vjeruje u bilo kakvo čudo, pa i u nadnaravu moć hamajlije, da će preživjeti ovu dramu.

"Ona mi ga je poslala. To je njen babo napisao", bio se nasmijao od radosti što i Salih vejruje da će ga hamajlija spasiti.

"Pisala ti je to u pismu", htio je lijepo govoriti o Zlati. "Ah, zar je i to napisala?!", čudio se.

"Kaže da ga je napisao njen babo s krvlju bijelog horoza", podsjetio ga je.

"Jest, Boga mi, ja sam joj ga uhvatio te noći", uskliknuo je.

Salihu je priča postala zanimljiva, iako baš nije shvatao bajkovitu priču o hvatanju bijelog horoza u noći, a ni Bojler o tome nikome nikad nije pričao, pa je poticao Bojlera da priča bilo šta samo da vrijeme brže prolazi. Da ih nije prekinuo krik, plač i psovka iz

suprotnog ćoška bazena, kao kad se utopljenik davi, a niko mu ne želi pomoći, Bojler bi još dugo pričao priču o hvatanju bijelog horoza. Posebno je lijepo opisivao svoje selo. Jedan je robijaš, očito, bio zaspao i u snu mu glava potonula u vodu. U strahu je kriknuo. Uz nekoliko psovki kad se uhvatio za ivicu betona smirio se.

"Što tebi tvoja ne piše, Salih?"

"Takva pitanja očekivao sam od provokatora koji je tebe pitao što se ne kupaš", dao mu je ukor umjesto odgovora.

"Ne provociram te , Boga mi! Htio sam te samo upitati jesi li imao djevojku", branio se Bojler.

"Znam šta si htio pitati. Htio sam ti reći kako ne patiš samo ti", tužno mu je odgovorio.

Htio ga je zagrliti, toliko se sažalio na njega.

Opet se začuo plač, dozivanje majke, proklinjanje i psovka, iz usta jedne plutajućie lobanje na vodi.

"Zar možeš srati, majku ti jebem!", psovala su mu usta iz druge, najbliže plutajuće lobanje.

"Jedi ta svoja govna ispred sebe, majku ti staljinsitičku jebem!", odzvanjala je psovaka iznad vode.

"Inforbirovci", zaključio je Bojler po psovki.

"Dobro je da nam se ne primiču", Salih je iskazao svoju bojazan prema njima.

Bojler je odavno osjećao nagon da ispusti mokraću u vodu. Trpio je iz bojazni da će mjehurići i smrad mokraće isplivati na površinu ispred Salihova nosa.

"Jesam li te uvrijedio?", umiljavao mu se.

Želio je nastaviti razgovor na započetu temu.

"Da si me to upitao jučer, možda bih i ja tebe zgrabio za jaku, kao što si ti onog provokatora. Ni ja sinoć nisam spavao", nasmijao se.

"Ma, nemoj me zafrkavati, Salih."

Kako Salih nikad nije izgovarao njegovo ime, tako je on bezbroj puta opetovao njegovo.

"Jesam li te ikad zovnuo nadimkom? A zaboravio sam kako se zoveš", opet se nasmijao.

"Aaah, moj Salih", iščuđavao se.

"Ni u pismu ti nije pisalo ime", i dalje se smjehuljio.

"Možda ga meni nije ni napisala. Ili mi je i ona ime zaboravila?"

"Pismo je bilo napisano tebi. Niko drugi nije hvatao bijela horoza oko njene kuće", sad se grohotom nasmijao.

"Ako piše o tome, onda je pismo moje", pokunjio je pogled ispred sebe, mašući rukama po glatkoj površini vode.

"Spremio sam se da ti izrecitiram pismo. Molim te da saslušaš", opet ga je prijateljski potapšao po ramenu.

"Pa hajde da čujem šta mi je pisala", prihvatio je razgovor vidno uzbuđen.

Nastao je tajac. Salih je šutio. Noge su mu bile otežale, a crijeva su mu kvrčala u gladnom stomaku. Pogledao je niz vodu prema plutajućim glavama. Bile su nijeme. Zamišljao je papirić u dnu kolica i prisjećao se riječi.

"Dragi moj!", izgovorio je tiho i nježno kao da će zaplakati.

Bojler ga je pogledao u nevjerici.

"To ona meni kaže?!"

Salihu je bilo žao što ga je prekinuo u poetskom zanosu, jer se bio uživio u dugo pripremani recital, ali, pun razumijevanja prema prijatelju, samo je klimnuo glavom.

"Evo sjedoh na drvenu klupu, uzeh pero u desnicu ruku..." zastao je s recitovanjem nakon što je čuo škripu vrata iza leđa.

Pogledali su prema vratima, koja su se polahko otvarala i upuštala unutra jarko svjetlo sijalice iz hodnika.

Ušao je kuhar Cigo vukući manjerku uz nogu. I sačekavši pucera, koji je u naramku nosio okrugle zdjele, malo je pritvorio vrata, i putem svjetla krenuo prema njima.

"Ne vidim vam glave. Jeste li mi pocrkale, ribice moje male?", dovikivao je zaobilazeći ivicom bazena Bojlera i Saliha.

Kao pehlivan klatio se i hodao po ivici bazena. Zastao je iznad Miljenkove lobanje i počeo sipati iz manjerke nekakvu toplu tekućinu u zdjelu, koju je pridržavao pomoćnik. Po mirisu koji je brzo dopro do Bojerlovog nosa, osjetio je da je to topla voda na kojoj se kuhao grah. Pružio je zdjelu prema Milenkovoj lobanji, čekajući da mu se ukažu ruke. I kad je pružio ruke, prsti su mu bili skrvčeni,

prihvatio je zdjelu, a onda pljunuo Cigi u lice, koji se bio nadnio nad njime.

"Ti si mi ovo smjestio, majku ti jebem!"

"Ne psuj, bre!", brisao je pljuvačku s lica.

"Radim na tome da te izvučem odavde."

Ostavivši zdjelu na površini vode, koja je plutala na valovima, koje je pravio dok se protezao da bi dohvatio Cigine nogavice pantalona, Milenko je zacvilio. Cigo je, izmičući se unazad, povukao manjerku za sobom i pao na stražnjicu. Voda se uzburkala, a zdjela se prevrnula.

"Prde miš, puče tikva, sve se maslo proli..." smijao se Cigo prevrnutoj zdjeli.

"Daj zdjelu da ti naspem drugu supu. Topla je i ukusna, budalo!"

Milenko je hitnuo zdjelu gađajući ga u glavu. Promašio je. Cigo je ponovo nasuo toplu tekućinu u drugu zdjelu i ponudio ga.

"Evo ti malo više graha", htio ga je udobrovoljiti.

"Tvoja će smjena prebaciti normu do večeras i ti ćeš izići", šaputao mu je čučeći nekoliko koraka dalje od ivice bazena.

Milenko je ovaj put uzeo zdjelu.

"Molio sam da to učine za tebe. Jebi ga, i mi smo se našli zajebavati kad se probija Vranduk. Čuli smo na razglasu da se mora oboriti rekord u probijanju tunela. Zafalilo im kolica", brbljao je uvjerivši ga kako mu želi pomoći.

Dok ga je slušao, Milenko se smirio. Nageo je zdjelu i ispijao toplu tekućinu iz nje. Druge ruke, ispred lobanja, bile su uzdignute čekajući da Cigo naspe, a pucer im pruži zdjele. Brzo bi iskapili toplu tekućinu iz zdjela i, držeći je u rukama podignutim iznad vode, molećivo gledali u Cigu ne bi li se smilovao nasuti bar još jednu kutljaču u zdjelu.

"Eee, nema više. Vi bi da oni tamo pocrkaju. Ako ostane repete, dat ću vam. Zadržite suđe kod sebe. Lahko vam ga je oprati", odlazio je od njih mašući olakšanom manjerkom da bi se zaustavio kod Bojlera.

"Ti si jučer imao posjetu", prepoznao ga je.

"Tebi, onda, i ne treba večera", zadirkivao ga je.

"Ali, evo, ugrij se malo. Ne smijem ti dati puno graha da ne prdiš u vodi", smijao mu se dok je sipao.

Dva-tri zrna graha ostala su u zdjeli nakon što je ispio tekućinu. Pokupio ih je prstima i pojeo, zatim zdjelu ostavio da pluta na vodi.

"Fertik, nema više", proderao se Cigo i zviznuo, nakon što je nasuo zdjelu za Saliha.

Nekoliko pljusaka u vodu i psovka onih koji su povjerovali da će ostati repete, ispratili su Cigu prije nego što je zatvorio vrata.

Salih je svoju zdjelu ponudio Bojleru i odmakao se od njega. Bojler se okrenuo u ćošak i pustio mokraću u vodu. Osjetio je smrad sopstvene mokraće, Ali nije primijetio mjehuriće u mraku.

48.

Tako je nastupilo povečerje. Bilo je tiho i mirno. Zdjele su plutale na vodi, tako de se činilo kako se broj lobanja udvostručio. Voda je postajala hladnija. Salih je osjećao bolove u nogama. Primijetivši kako su sve lobanje mirne, i da je i Bojler naslonio glavu na rame, odlučio je i on zaspati. Očekivao je da će tokom noći nastupiti kriza, te da neće moći zaspati od plača i krikova drugih. Naslonivši se ramenom na hladnu ivicu betona, razmišljao je o onome šta je Cigo govorio o probijanju tunela na Vranduku. Sad je znao da je i on uzet kao talac, kako bi mu drugovi ispunili normu u pravljenju kolica. Ako njegov život ovisi o drugovima, bit će spašen. Ali mučilo ga je to što nikad niko u Zenici, nije pričao o ovom bazenu. Ili niko prije nije bio mučen, ili niko nije preživio. Kašalj ga je opomenuo kako je odbolovao tešku upalu pluća, kad se nahladio zaključan u štenari. Prisjetio se groznice, gubljenja svijesti i halucinacija, koje je preživljavao dok je ležao u stacionaru. Dlanovima je pomilovao mirnu površinu vode i pomolio se da mu ne bude hladna, kao što vatra u koju je bio ubačen Ibrahim, alejhisselam, nije bila vruća.

Volio je vodu. Više se divio Neretvi, nego nebu, suncu,

zvijezdama, mjesecu... Volio je gledati ribe pastrmke u njoj dok polagahno kruže ispod drapljavih stijena. Nekad je napisao pjesmu o ribama. Usporedio ih je s Elifom, harfom koji šuti.

Šetajući s Nericom ispred tekije na Buni, i zagledajući ribe u dubini zelenog izvora rijeke, zanesen svime što ga je okruživalo, vodom, ribama, Nericom i tekijom, počeo je recitirati tu pjesmu. Nerica je nestrpljivo salušala kraj pjesme da bi mu rekla kako je to njegova autobiografska pjesma.

"Ti si sam Elif," uskliknula je.

On joj, onakav štrkljav i izduljen, dok zanosno recitira pjesmu, zagledan u dva zelena harfa na fasadi tekije, nije ni mogao ni na šta drugo ni ličiti.

Ali ono što je on trebao reći, i ona je bila uvjerena da je stoga i recitirao pjesmu, jer su baš izgledali tako na stepenicama iznad izvora Bune, on kao izduljeni tankovijasti Elif, a ona iznad njega kao Hemze, nije izgovorio.

"Elif se može izgovoriti samo s vokalom", nije mogla odoljeti da mu se ne ponudi kao hemze.

On se samo nasmiješio i pogledao u zelene klobukove vode koji su kuljali iz pećine.

Ostao je šutljivi Elif! A ona nakošeno Hemze iznad njegove glave!

"Šta si u horoskopu?", upitala ga je, nakon što su se uspeli u avliju tekije.

"Misliš da sam riba", pogadao joj je misli.

"Oboje smo vodeni znaci. Ja sam rak", na sve načine mu je htjela pokazati da su predodređeni jedno za drugo.

"Ne vjerujem ti ja u hroskop", izbjegavao je konotacije bliskosti vodenih znakova.

"To znači da ti je ovih dana rođendan", nasmiješio joj se.

"Bistar si kao Aliđunsko sunce, samo nećeš da pričaš", šalila se s njim, radujući se tome što zna kad joj je rođendan.

"Takve su ribe", uzvraćao je šalom.

Kašalj koji ga je sve češće i sve jače pritiskao, prekinuo ga je u maštanju.

"Da sam, bogdo, sad riba", šalio se sam sa sobom.

Omamljen ljepotom sjećanja na julske šetnje s Nericom, kad je kamenje vrelo, a Buna hladna, ponovo je prebirao po uspomenama. Sjetio se kako je, ipak, čitajući Nostradamusova proročanstva, pročitao karakteristike osoba rođenih u znaku raka. Začudio se koliko je opis osoba rođenih u tom znaku, podudaran s njegovim mišljenjem o Nerici. I prema astrološkim saznanjima, osobe u znaku raka rado se žrtvuju za druge, pa najčešće ostaju usamljene, bez uzvraćene ljubavi i pažnje.

"Nije mi šutnja urođeni refleks", priznao joj je dok su se vozili vozom, nakon te šetnje pored Bune kad ga je nazvala Elifom koji šuti.

"Nego stečeni refleks, hoćeš reći."

"Samo šutnju niko pobijedio nije, savjetovao me je rahmetli babo", otkrio joj je svoj životni moto.

"To je narodna mudrost. A tvoj babo je, kažu, bio mudar čovjek."

Priznala je da je njegov životni nauk mudar, međutim nije se mirila s tim.

"A ja vjerujem, da samo ljubav niko pobijedio nije, Salihe!", smjehuljila mu se, kad je voz stao na peronu željezničke stanice u Mostaru, a njih dvoje bili ostali sami u kupeu.

Prisjećao se kako je bilo vruće. Ona je bila razvezala mahramu i mahala razvezanim rogljima da bi se rashladila. Tad bi joj se ukazala bujna crna kosa, i zulufi. Taj trenutačni blijesak ljepote koji bi se otkrivao pred njim u intervalima mahanja mahrame, dok se rashlađivala, uvijek bi bljesnuo pred njegovim očima kad mu je bivalo teško. Kao što je bljesnuo i tad.

"Eh, Hemze moje malo", uzdahnuo je žaleći što to nikad nije izgovorio pred njom.

I tad, dok joj je šapatom tepao kao svom malom Hemzetu, zamišljao ju je kako stoji dvije stepenice iznad njega na basamacima kod izvora Bune.

"Nije moguće!", najedanput je zasikatao, udarajući rukama u vodu, tako da se poprskao po licu.

Na um mu je palo kako neki njegovi drugovi sumnjiče da je ta neka, koja se udala za Srbina isljednika, upravo ona.

Dok je vidio svoje dušmane pred sobom, Salihova borba za život imala je smisla. A kada bi zamislio svoj povratak u život, u svoj Mostar, među svoj narod, gubio je volju. Svoju sudbinu vidio je jasnu kao zvijezdu, u vječnosti. Prošlost je bila samo prošlost. Sve koje je volio otputovali su, ili će uskoro otputovati na ahiret. Otkad je vidio majku, prilikom posjete, koliko je osijedjela i onemoćala, prije je očekivao telegram o njenoj dženazi, nego da će čuti Cigin skikutavi glas kako ima posjetu. Gledao je i slušao drugove kako maštaju o slobodi, studijama, karijerama i ženidbi. Žalio ih je kako su teško preživljavali robiju. Kao da je njemu bilo lakše?!

"Uništili su mi ognjište!", zacvilio je.

49.

Valovi koji su ga sve više zapljuskivali, skrenuli su mu pažnju da se u bazenu opet nešto dešava. Pogledao je prema drugoj strani gdje su cijelog dana plutale lobanje, a poslije večere i zdjele... Primijetio je kako zdjele usamljane plutaju na uzburkanim valovima, kao male barke kad plutaju noću u morskoj laguni. Lobanje, kao da su se bile zavukle među granje ispretpletenih ruku u ćošku oko jednog trupla, zaranjale su i izranjale iz vode. Valovi su, umjesto huke, donosili isprekidano dahtanje posustalih ljudi. Kao da gleda trupac neokresanih grana koji je vir na Neretvi uhvatio u svoj svrtak i kobelja ga do kamena, tako se Saliha dojmilo guranje jednog trupla uz zid. Kad su ruke izgurale tijelo preko ivice bazena, lanci su zazvečali. Tako će se jedno po jedno truplo iz mraka, prevrtati preko ivice bazena, kad bi zveknuli lanci, a sve manje i manje ostajati lobanja u vodi. I kad se posljednje truplo iskobeljalo iz vode uz zveku lanaca, na površini vode plutale su samo zdjele. Osam golih ljudi mašući rukama i trljajući se po tijelu pokušavalo se zagrijati. Valjda im gimnasticiranje nije pomoglo, pa su se uhrpali u dvije hrpe, čučnuvši jedan uz drugog.

Salih je osjećao jake bolove u nogama, pa je pokušao učiniti isto. Pokušaj je bio uzaludan. Bukagije su bile preteške da bi odvojio

stopala od dna bazena. Pogledao je prema Bojleru. On je, naslonjene glave na ivicu bazena, očito, spavao. Onda se i sam potrudio tako namjestiti glavu. Samo kašalj koji je učestao od onih koji su se izvukli na suho oglašavao je život u mraku. Vrijeme i nije tako sporo prolazilo, kako se Salih pribojavao.

Moralo je biti oko povečerja, kad se svjetla gase u paviljonima, kad su se otvorila vrata, uz škripu baglama, i ušla dvojica stražara.

"Da vidimo je li ovdje sve po pe-esu?" oglasio se prvi koji je išao snopom kriške svjetlosti otškrinutih vrata. Kao pospani tuljani, robijaši su počeli puziti na rukama, vukući noge za sobom. Uz veliki pljusak zavaljivali su se u vodu.

"Ko vam je to dozvolio?!", derao se stražar, vitlajući palicom u desnoj ruci.

Srećom, svi su uspjeli bućnuti u bazen, da bi se, uvlačeči glave ispod površine vode, zaštitili od udaraca palice kojom je stražar, čučnuvši na ivicu bazena, mahnito udarao po vodi.

Neko je zarlaukao.

Vidjevši kako se Salih udaljava od ivice, i Bojler se odmakao kako ne bi bio na dohvat stražareve palice.

"Crknut ćete ovdje, ko štakori!", prijetio je, vidjevši jednu po jednu lobanju kako izranja iz vode dalje od dohvata palice.

Prolazeći pored Bojlera, nisu rekli ni riječi, napustili su mračnu magazu.

Jaukanje onoga što nije bio dovoljno duboko zaronio, pa mu palica dosegnula do tjemena, nastavilo se. Ostali su se naizmjenično, kao žabe kad krekeću u vodi, oglašavali dubokim kašljanjem.

I Salih je, nakon što ga je zapljusnuo mali val preko ramena, okusio krvi u vodi. Povrijeđeni je toliko krvario. Molio je da mu se pomogne. Izgurali su mu tijelo na ivicu bazena. I opet, ni do jutra, povrijeđeni nije prestajao plakati i kašljati, kad su se vrata otvorila i Cigo ponovo zacvrkutao, unoseći sa sobom zrake dnevnog svjetla, miris kafe i muziku s razglasa.

"Mićo moj, Mićooo!", dozivao je Milenka.

Nosio je sam manjerku. Pucer ga je pratio slobodnih ruku.

"Uuu, jebo te, ovaj umire", sažalio se nad ranjenikom koji je

ležao na betonu u lokvi krvi.

"Daj, bre, nosila", gurnuo je pucera, koji je odmah potrčao prema vratima.

Cigo je sipao kahvu u zdjele i velikodušno davao komadiće kukuruze. Svom Mići dao je krišom i komad špeka uz kukuruzu, tepajući mu.

Salih je srknuo gutljaj vruće vode s okusom bijele kahve. Miris bijele kahve bi mu uvijek budio nostalgiju za kućom. Ispijao je gutljaj po gutljaj dugo ga zadržavajući u ustima i mirisao paru iznad zdjele.

Pucer je donio dva koca opšivena komadom ćebeta. Prevrnuli su krvavo golo tijelo na njih. "Kako se zove ovaj čovjek?"

Niko nije znao, ili nije htio izgovoriti ime.

Prevrnuli su ga na nosila ne skidajući mu bukagije s nogu. Kad su odigli nosila od betona, kugla je visila i, klateći se na lancu ispod nosila, udarala u petu pucera. Cigo je već bio stavio manjerku u krilo ranjeniku.

Zaustavili su se pred vratima.Pucer je ostavio kuglu među noge golaću na nosilima i prekrio ga svojom bluzom.

Valjda su bili zaboravili zatvoriti vrata, žurno noseći nosila, pa je, govor, koji je, očito, bio direktan prijenos preko razglasa, odzvanjao mračnom halom. Govornik je najavljivao veliki dan za narode i narodnosti Jugoslavije, i veliki događaj, koji se iščekuje u ovom gradu, te veliko slavlje i narodno veselje.

"Ni vas nismo zaobišli", hvalio se govornik.

"U goste vam dolaze folkorna društva omladinskih radnih brigada s pruge Šamac - Sarajevo! Živjeli!", pozravljao je nekoga.

Počela je svirati patriotska muzika.

Tad je ponovo Cigo zacigutao s vrata u pratnji dvojice stražara, noseći odijela u naramku.

"Mićo, idemo", derao se veselo trčeći ivicom bazena.

Bacivši odjeću na beton, pružao mu je ruku da ga izvuče iz bazena. I drugi su doplivali u pomoć. Izvlačili su se i otimali za odjeću, dok su im stražari skidali bukagije s nogu. Kad su skinuli bukagije, i obukli se, postrojivši se po dvojica u stroju, jedan je bio na potiljku, jedan od stražara naredio im je da krenu.

"Zaboravio sam vama dvojici donijeti odjeću", provocirao je Cigo, prolazeći ivicom bazena iznad njihovih glava.

Tako su ostali sami u vodenom kazamatu. Poluotvorena vrata ulijevala su im nadu da će se Cigo vratiti. Zato su uporno gledali u pravcu vrata. Niko se nije pojavljivao.

Samo se čula muzika.

Sad je Bojler, teško vukući bukagije po dnu bazena, prišao Salihu.

"Hoće li se vratiti?"

"Kad se nije vratio do sada, neće ni od sada!"

"Zašto su, onda, vrata otvorena?"

"Sve je ovo smišljeno, moj ahbabe."

"Od koga? Od Cige?"

"Uvjeren sam da sam čuo Krstičevića i Vignjevića. Oni danas kolo vode. Cigo je njihov potrčko."

"Zabolio me stomak od one kahve" pojadio se.

Bojao se da će morati izvršiti veliku nuždu.

"Bilo bi dobro da malo zaspiš."

Poslušao ga je. Naslonio je glavu na njegovo rame. Salih je primaknuo obraz uz njegovo tjeme.

"Ovdje ćemo ispustiti duše, Salihe", rastužio se.

Salih je šutio, jer ga je počeo nervirati s stalnim dozivanjem i ponavljenjem njegova imena.

Ispred njihovih brada plivao je voštani trokutić. Obojica su ga gledala. I zaspali bi, naslonjeni glavama jedan uz drugog, gledajući kako se trokutić ljuljuška na vodi, da nisu slušali pjesme i muziku s razglasa.

"Ovo je od voska..." progovorio je Bojler, odmičući glavu s ramena, pošto je šakom već bio zgrabio hamajliju.

Salih, koji je preživio jednu dramu čuvarovog zaborava ključa, na šta ga je podsjetio Cigo rekavši kako im je zaboravio donijeti odjeću, bio je okupiran razmišljanjem kakav je svršetak ove drame. Upinjao se da bolje čuje muziku s razglasa, vjerujući da će mu Krstičević tako odaslati poruku.

Bojler je zagrizao hamajlijicu, kao da je kus baklave, a ostatak ponudio Salihu.

"Hoćeš pola ? "

"Ne mogu, hvala ti."

Kvar na zvučniku trenutačno je bio prekinuo program, da bi se, nakon dugog krckanja i pucketanja, začula harmonika.

"Čuj kolo?!", prošaputao je Bojler, trudeći se na sve načine zapodjenuti razgovor sa Salihom.

Rukama je simulirao da svira tamburu i stao pjevušiti tonove u ritmu muzike za kolo.

Hajde, igraj, Salihe!", podviknuo je drmajući ramenima.

Šake je držao na grudima kao da drži tamburicu. S dva prsta, kao da drži trzalicu izdjeljanu od trešnjine kore, trzao je kao da trza žice temburice.

"Eškerende - rende - De, eškrende-ah, eškerende - ihaha!", podrvisnuo je kao da ispred njega na vodi igra kolo djevojaka.

Salih je preneražen gledao u svirača.

"Gledaj ih Salih, sve ljepša od ljepše", igrao je i svirao praveći klobukove vode oko sebe.

"To je fatamorgana", prošaputao mu je Salih, više za sebe nego za Bojlera, koji ne bi ni razumio šta je rekao.

"Mašala inšalah, Zlatooo", podvikivao je tresući ramenima i trzajući rukom dolje-gore niz prsa.

Kao da je prepoznao Zlatu u kolu na vodi, zavikao je i zaplivao prema njoj. Salih ga je pokušao spriječiti hvatajući ga za ramena, dok se on bacao prsimice u vodu ka mračnoj pučini bazena.

"Eno je, Salih! Vidiš li je?! Došla mi je!", derao se pun radosti.

Tad je pomislio da je voštani zapis koji je pojeo uzrokovao ludilo. Istovremeno uz zvuke harmonike čulo se i žensko podvriskivanje preko razglasa. Bojler bi se tad bacio u pučinu šireći ruke. Pošto bi uvijek potonuo, jer nije znao plivati, a i bukagije su mu smetale, izranjao bi iz vode dozivajući Zlatu.

Harmonika je bila prestala svirati. Salih se ponadao da će se i Bojler smiriti.

"Drugovi zatvorenici!", proderao se poznat glas preko razglasa.

"Želim da pozdravite naše udarnike koji su oborili evropski

rekord u probijanju tunela", podviknuo je voditelj programa.

"Uraa! Živjeliii!", uzvratilo je mnoštvo glasova u horu uz gromoglasan pljesak.

"Živio radni narod Jugoslavije s drugom Titom na čelu!", čulo se da povikuje neko ko je bio udaljen od mikrofona.

"Živiooo!", otpozdravljalo je mnoštvo ljudi.

"A sada bih zamolio drugaricu Zlatu, dobitnicu udarničke značke, da vas pozdravi", najavio je spiker i jednu gošću. Jedva čujni aplauz i poneki zviždук čuo se na razglasu dok najavljena gošća nije progovorila.

"Došli smo da vam zahvalimo na pomoći koju ste nam pružili u probijanju tunela. Vranduk će ostati historijski simbol najbrže prokopanog tunela u Evropi. Moja se generacija time ponosi i sretni se vraćamo kući. Želim da se i vi uskoro vratite vašim kućama."

Buran aplauz koji se žačuo poslije ovih riječi pokazao je da je govornica takla robijaše u srce. Slijedila je pjesma zakletve Titu.

Dok se Salih u šoku pitao da li je to govorila Bojlerova Zlata, on je, kao da nije ni čuo govor s razglasa, i dalje trzao rukama i drmucao ramenima piljeći u mračnu pučinu bazena.

"Salihe, digo mi se... digo mi se !", povikao je.

"Evo ga tvrd kao klip kukuruza. Pipni da se uvjeriš", okrenuo se prema njemu pokazujući mu pokretom glave da pogleda u vodu ispred njega.

"Nema Zlate, bolan. Otrijezni se!", zagrlio ga je objema rukama oko vrata.

U tom trenutku vrata su se širom otvorila. Pjesma i svjetlo iz hodnika ispunili su mračnu odaju oko bazena. Cigo se šepurio u pratnji dvojice stražara, noseći odjeću u naramku.

"Neeee! Neću s vama", vrištao je Bojler, bacajući se u vodu, kad ih je ugledao.

Cigo mu je pružao ruku da bi ga izvukao. Salih, kao da se hrvao s krokodilom u vodi, gurao ga je ka ivici, dok ga dva stražara i Cigo nisu ščepala za vrat i ramena i izvukli na suho.

"Teška mrcina", psovao ga je Cigo.

"Hoćeš ostati u vodi, vole jedan", grdio ga je stražar hvatajući mu noge da bi mu skinuo bukagije.

Cigo je pomogao Salihu da se izvuče.

Kad se pridigao, da bi mu stražar otkovao halku i s druge noge Bojler je gurnuo stražara od sebe i, držeći se za ono što je govorio da mu je kao klip kukuruza, počeo bježati u pravcu vrata. U trećem koraku zapela mu je bukagija, pa je posrnuvši pao na koljena. Zgrabio je lance, ne ispuštajući ono što je već držao u šakama, i poguren otrčao prema izlazu, kao da je ukrao tek priklana horoza, pa mu iz grkljana šikljala krv, iza njega je ostajao trag krvi po betonu dok je bježao.

"Zlatooo!", derao se bježeći kroz hodnik.

"Hvatajte ga tamo!", derao se Cigo.

Niko nije čuo Cigine povike. Stražari su bili na pisti. Istrčao je kroz prva otvorena vrata iz hodnika, a ta su vodila na stazu ispred paviljona koja vodi na krug za velike šetnje. Muziku koja se razlijegala zatvorskim krugom nadjačao je Bojlerov krik dok je dozivao Zlatu.

"Zlatooo!" odjekivao je glas između paviljona.

Kad je izbio pred mnoštvo postrojenih robijaša, na pistu ispred bine, na kojoj je igralo kolo, zastao je.

Harmonika je umukla! Kolo je stalo!

Zagledao se u prve safove, kako se njemu činilo, zatvorenika koji su se bili poredali za bajram-namaz na musali. Zbog toga što su mu se cerili svojim krezavim zubima, zastidio se i jače pritisnuo ono među nogama, odakle mu je, kao iz ibrika, pišala vrela krv. A kad je pogledao na binu, odakle ga je posmatrao buljuk djevojaka, kao nekad s mahfila u džamiji, a među njima i jedna djevojka s dugim pletenicama, sustigli su ga stražari. Kako je koji stizao tako ga je udarao palicom po glavi.

"Zlatoooo!", ispustio je krik iz sebe, padajući ničice na beton, pravcem kuda je pišao krv.

Kao kad odjekuje rika baka u planinskom docu, odjeknuo je njegov glas zatvorskim krugom, prije nego što je onesviješten, od bjesomučnih udaraca palica, pao na beton.

Jedna djevojka skočila je s bine i potrčala stazom zaobilazeći postrojene robijaše. Samo se čuo bat sitnih koraka i tupi udarci palica! Sve ostalo bilo je zanijemilo na pisti i na bini. Dok je dotrčala

do policajaca koji su udarali golog Bojlera potrbušenog na asfaltu, hvatala ih je za ruke. Cigo ju je odgurnuo u stranu.

"Pustite ih!", proderao se glas sa bine.

Bio je to svima dobro poznat glas druga u plavom odijelu koji se nije odmicao od mikrofona.

Ruke stražara, kao da ih je glas hipnotisao, zastale su u zraku. Kako su spuštali ruke i palice, tako su uzmicali korakom unazad od Bojlerovog tijela.

Tad je djevojka prišla tijelu i prevrnula ga na leđa, tako da joj se njegova glava skobelja u krilo. Nadnesena licem nad njegovo lice, zaplakala je.

Cigo je skinuo bluzu i prekrio mu stidno mjesto, odakle je još isticao slab curak krvi.

"Našla sam te...", ridala je djevojka pritiščući krvavo lice uz svoje grudi.

"Našla sam te...", bijesomučno je ponavljala iste riječi, plješćući ga dlanovima po licu.

Nije primijetila kad se njegova desna ruka polagahno pridizala iza njenog desnog ramena da bi joj vršcima prstiju dotaknula kosu.

"Nastavljamo s programom!", proderao se drug u plavom odijelu.

"Muzika!", naredio je.

Harmonika je zasvirala kolo...

TREĆE POGLAVLJE

50.

Kao da je pukao veliki čir potkožnjak, i sukrvica otekla Bosnom u Savu, tako je, nakon probijanja tunela u Vranduku, lahnulo u zatvoru. A tako, činilo se, i u cijeloj Bosni. Sve manje je dolazilo političkih osuđenika, a sve više lopova u KPD Zenica.

Salih se, očekivano, bio razbolio. Imao je akutnu upalu pluća. Kad se vratio iz stacionara u sobu, slamarica na kojoj je spavao Bojler bila je slobodna. Rekli su mu da se Bojler nije ni vraćao u sobu. Postojale su razne verzije o njegovoj sudbini. Neki su tvrdili da je umro, neki, pak da je prebačen u gradsku bolnicu u Crkvicama, odakle ga je djevojka odvela kući. Pričalo se, ovo je Milenkova verzija, da se zaposlio kao seoski poštar.

Salih bi se nasmiješio, želio je vjerovati u ovu priču, kad bi ga zamislio kako vozi bicikl s ogromnom kožnom torbom i veseo, kakav je sigumo bio u svome selu na slobodi, dovikuje onima koje kojima je nosio pismo. Manjkavost ove verzije o Bojlerovoj sudbini bila je u tome što oni koji su je pričali nisu znali da je on bio nepismen. Ali, Cigina priča kako se Bojleru umjesto strojeva robijaša na pisti činilo da su to safovi džematlija na bajram-namazu, a bina mu se učinila džamijskim mahfilama, Salihu je bila dokaz da je imao kontakt s njim i nakon što je iznesen iz zatvora. Vjerovatno ga je Cigo odvezao u bolnicu na Crkvice. Zato bi, želeći vjerovati u priču o poštaru, zamislio Zlatu kako ga uči pisati, ili mu sama iščitava adrese i govori koje je pismo za koga. U svakom slučaju, kad god bi pogledao u slamaricu, pomislio je na Bojlera kako s poštarskom velikom tašnom vozi bicikl kroz svoje selo.

Milenko je, također, bio oslobođen. Prema Ciginoj verziji,

nije se vratio u Ključ, već je otišao kod rođaka, visokih oficira JNA, u Beograd. Pričao je kako se bojao Bojlerove osvete. Ali Cigo je znao, i drugima kazao, kako nije smio, već bivšoj ženi na oči.

I Cigo je demistificiran iako i o njegovoj krivici postoje dvije različite verzije. On nije bio Rom, kako su svi mislili zbog nadimka. Bio je ratno siroče i partizanski kurir. Tako je bio postao šofer jednog visokog partijskog službenika, kažu Rudija Kolaka. Nakon što se saznalo kako su komunistički uglednici organizirali orgije u Kuli, zatvorskom okrugu u Lukavici, a Cigo je dovozio mlade djevojke, svjedoci su uklanjani, najčešće slani u zatvore.

Po drugoj verziji, za koju su se neki kleli na časnu robijašku riječ da su je čuli iz Ciginih usta, on se jedne noći zapio sa šefom u njegovom stanu. Taj drug, čiji je Cigo bio šofer, vikende je provodio sam kod kuće, jer mu je supruga, po običaju, bila otišla u posjetu svojim roditeljima na Ilidžu. Otac joj je bio visoki fukcioner Partije. Šta su sve radili te noći, opijeni sami u stanu, mogle su znati samo ribice koje su dokone plivale u velikom staklenom galonu. U neko doba noći, kako kažu, nestalo im je meze. Cigo bi zavukao ruku u stakleni galon i vadio jednu po jednu majušnu ribicu, kao da vadi feferone iz tegle. Držeći ih za repić, zagnjurio bi im male glavice u so, i, onako žive, dok bi se još koprcale stiješnjene među prstima, zamezio.

Ujutro se supruga tog druga vratila i zatekla ih kako pijani skupa spavaju na kauču. Cigu je probudio vrisak i plač.

"Moje ribice! Moje zlatne ribice!", kukala je žena nad velikm staklenim galonom.

"I, koliko ribica, toliko godinica", kazivao bi Cigo svršetak svoje posljednje terevenke u životu.

Ono što ga je mučilo cijeli ostatak života, kako se jadao robijašima koji bi ga pitali koliko godina je dobio, bio je broj ribica u velikom staklenom galonu. Bezbroj je puta u noći pokušavao zamislit veliki stakleni galon i ribice kako u njemu plivaju. Zora bi svanula, a on ne bi uspio prebrojati koliko je bilo narandžastih, njih je bilo sigurno najviše, koliko crnih, a koliko šarenih ribica.

"Ko kad nisu patisale, stalno su plivale", žalio se Cigo.

"A ni njemu brojanje nije baš išlo od ruke!", tvrdili su oni koji

su ga poznavali.

Za ulogu zatvorenika Cigo je trebao dobiti oskara za glumu. Tako je dobro poznavao udbaše, njihove manire i njihove poroke, da se nametnuo kao nezaobilazan činilac u zatvoru između njih i robijaša. Sve je vidio i sve je znao. Kao da nikad nije spavao, osim kad je ribice brojao, svugdje je bio prisutan. I njega je svako znao. Bio je čarobnjak s manjerkom u ruci.

"Kad je neko sretan, i mačka mu se u manjerku posere", hvalisao se onome kome bi se smilovao i davao mu repete.

"A kad je neko nesretan, i zlatnu ribicu pojede!"

Kad se bacio s jugozapadne kule stražare, na brdu iznad zatvora, držao je manjerku u ruci. Stražar koji je našao Cigino tijelo u kamenjaru, pričao je o njegovoj smrti.

Bila je noć kad ga je posjetio Cigo. Ponudio mu malo špeka i čorbe. Dok je stražar jeo, Cigo je razgledao okolinu žudeći za svjetlima u daljini. Milovao je psa vučjaka. Stražar nije ni primijetio Cigin skok. Kad je pas zalajao, ćuo je zveket limene manjerke. Pas je odveo stražara do Cigina tijela. Dok mu je stražar vadio tijelo iz grma, pas je polizao prosutu čorbu iz manjerke, a zatim i mozak prosut iz smrskane lobanje.

Cigo se ubio baš kad nije trebao. Bila su prestala premlaćivanja cinkera i revidiraca. Hudi Dževad, jedan od mladih muslimana, bio je nervno rastrojen, nakon što su ga revidirci istukli metlama, spletenim od brezovih žitkih mladica, pod tušem i tjerali da psuje Boga i prizna da je engleski špijun. I njega su se bili kanili. Puštali su ga u veliku šetnju da, onako hud, pričajući sam sa sobom, šeta po krugu koliko mu volja.

Paranoja je, ipak, činila svoje. U sve se sumnjalo, pa i u Ciginu smrt. Neki su povezivali Cigino samoubistvo sa zatrpavanjem bazena i pravljenjem betonskih boksova na tom mjestu. Nekoliko sedmica prije smaoubistva nije bio viđen s manjerkom u ruci. Kažu da je radio s grupom robijaša na zatrpavanju bazena.

"Ako nije zbog toga, onda mora da je nešto saznao, ili naslutio", šaputali su paranoici.

"On je uvijek znao kad se spremalo veliko zlo!"

"Moguće, da je ovo zatišje pred buru", zaključivali bi oni

iskusniji robijaši.

Tako se šaputalo među robijašima, dok nisu saznali da su zaratile Sjeverna i Južna Koreja.

Samo najlucidniji, poput biskupa Čekada, ukazali su na oprez. On je razumijevao komunističku paranoju od izbijanja rata između Rusije i Amerike.

"To ste vi i očekivali? Zar ne, Salihe?", šapnuo mu je Čekada.

"Neki su od nas priželjkivali rat komunista i saveznika", priznao mu je Salih.

"Čuvajte se. Udarit će ovih dana na vas!", prorokovao mu je.

51.

Samo nekoliko dana, nakon ovog razgovora s Čekadom, u kaznenom odjelu Staklare, čuo se žagor. Otvarala su se vrata u prizemlju ćelija. Još nije bilo vrijeme za večeru i pitali su se šta se zbiva. Otvarala su se vrata i u ćeliju su dovođeni novi robijaši. Niko od novopridošlih nije raspakivao stvari.

Oni koji su poznavali zatvorsku abecedu, nju su izmislili mladi muslimani za internu upotrebu, mogli su kuckanjem o zid Morzeovih znakova čuti: "Noćas odlazimo... noćas odlazimo!"

"Kuda?", pitao se Salih ležeći na slamarici i osluškujući kuckanje o zid.

Dva ključara policajca širom su otvorila vrata! "Napolje sa svim stvarima!"

Polahko je izišao ispred Staklare noseći ono malo prnji. Već su se bili formirali redovi robijaša. Salih je prepoznao brata Omera, Ismeta, Munira, Vahida... "Kuda nas vode?", šaptali su.

Salih je samo šutio.

"U Lepoglavu? Sremsku Mirtovicu?", pitali su.

"Vode nas na pogubljenje", tvrdio je robijaš Šotra.

Dok se postrojavao s bratom u drugom redu, pristizali su novi robijaši. Prepoznao je Rešada Kadića, pjesnika, i Aliju Nametka, pisca. Žagor se stišao kad su hitrim koracima pred stroj stigli

upravnik Jure Bilić i isljednik Vignjević. "Mirno!", komandovao je upravnik.

"Sad idete na put. Za svaki sumnjiv pokret iz stroja, rizikujete da budete ubijeni na licu mjesta!", upozorio je.

"A sada čitaj", predao je spisak isljedniku.

Pročitao je četrdest i dva imena. Nakon prozivke policajci su im vezali ruke lisicama. Kad je nestalo lisica, vezali su im ruke lancima i katancima.

"Marš naprijed!", komandovao je upravnik.

Uporedo s robijašima marširali su policajci sa šmajserima u rukama. Ispred ulaza u Staklaru stajali su kamioni s upaljenim farovima. Ukrcavali su se u karoseriju vezanih ruku. Četverica policajaca sjela su otpozadi na stranjaču karoserije. Spustili su ceradu iza svojih leđa i kamion je krenuo u noć.

Konvoj od tri kamiona s prigušenim svjetlima vozio je kroz krug. Škripa teških željeznih vrata na glavnoj izlaznoj kapiji, a zatim žagor prolaznika na ulici, bili su im znakovi u mraku ispod cerade da shvate kako napuštaju zatvorski krug. Vožnja je trajala petnaestak minuta. Kamioni su stali.

"Izlazi van! ", neko se proderao.

Prepoznal su glas Crnog Oblaka.

Iskakali su ispod cerade na asfalt. Prepoznavali su Željezničku stanicu.

"Tišina!" derao se Crni oblak.

"Naprijed!" komandovao je, kad su svi iskočili i stali u stroj pored kamiona.

Zaobilazeći puste perone, iza drvenih taraba, zaustavljeni su stotinjak metara dalje od zgrade biletarnice. Bili su poredani po trojica u stroju, opkoljeni naoružanim policajcima, kad se čuo pisak voza iz pravca Sarajeva.

"Spremite se za ukrcavanje", komandovao je Crni Oblak.

Voz se zaustavio tako da su vrata zadnjeg vagona bila pred prvom trojicom iz stroja. Vagon je bio mračan.

"Naprijed, marš! Naprijed, marš!" komandovao je Crni oblak.

Ukrcavali su se žurno. U kupeu su raspoređeni po trojica na dvije drvene klupe. Stražari su stajali na vratima ili šetali kroz

mračan kupe. Salih je sjedio do prozora. Brat mu je, vezan s fratrom Čulom, proveden u drugi kupe.

"I bolje je da ste razdvojeni", šapnuo mu je robijaš koji je sjedio do njega, kad je primijetio kako je pogledao za bratom.

"Nisu baš takvog srca da braću skupa...", nije izgovorio posljednju riječ.

Pogled kroz prozor u noć bio je ugođaj kakav nije htio propustiti. I kad su ga trasportovali iz Sarajeva u Zenicu, bio je u istom vagonu. I isto je tako uživao u pogledu kroz prozor. Tada je padala kiša.

Kao slobodan čovjek posljedni put je putovao vozom iz Bune do Mostara s Nericom. Tad je bila vrućina. Grijalo ih je sunce!

Ono što je ohrabrilo Saliha da ih neće "progutati noć", jeste saznanje što su ukrcani u voz. Prednji vagoni bili su osvijetljeni. Vidio je mnogobrojna lica putnika kroz prozor prije ukrcavanja. Samo su posljednja tri vagona, u posljednji su se ukrcani robijaši, bila mračna.

Salih je bio skroman u svemu. Ni sam sebi nije htio priznati kako je i ovo ujdurma zbog njega. A bilo je očigledno, po sastavu odabranih robijaša, da je upravniku bio cilj ukloniti njega iz Zenice.

"Ti si im, Salih, trn u oku! Postao si im mora. Lebdiš kao duh nad ovim zatvorom. Znaju da si u srcima mladića", govorio mu je biskup Čekade.

"Ja mislim tako o Vama", persirao je starog biskupa, koga je uvažavao kao plemenita i mudra čovjeka.

"Samo je moj mlađi brat, kao i tvoj, ovdje. Ja nemam više nikoga. Stoga se ne boje mene kao tebe. Mene će ostaviti na miru, kao i stare hodže. A još će se pozabaviti tobom", savjetovao ga je biskup.

To je bio posljednji razgovor dvojice cimera pred deportaciju.

Da nije bilo tih biskupovih opomena, Salih bi se namjestio i, gledajući kroz prozor, prepustio maštanju. Još mu je intuicija, koju je često razumijevao kao paranoju i strah, pa se korio zbog toga, govorila da opasnost nije prošla. Da ostane budan! Ali trucknaje sporog voza pričinjavalo mu je zadovoljstvo. Dao je srcu na volju da mu pobudi maštu na nešto što će mu odagnati crne slutnje.

Prolazeći krz tunel sjetio se Bojlera i njegove Zlate. Nasmiješio se, kad je voz izišao iz tunela, i ugledao nekoliko zvijezda na nebu. Pokušao se sjetiti stiha kojim je Zlata završavala pismo koje nikad nije pročitao Bojleru. Sjećao se kako Zlata oči svoga dragog upoređuje sa zvijezdama, Ali ga nije uspijevao izgovoriti tako da se stih rimuje.

Tad ga je nešto štrecnulo u srcu. Zakašljao se i pogledao robijaša pored sebe kako mu se ramena i glava drmuckaju u ritmu truckanja voza. I on je poželio zaspati i namjestio je svezane ruke na leđima tako da ga ne žuljaju lisice na zglobovima, a glavu zadigao u ćošak kupea.

Bolje bi mu bilo da nije zaspao. Jer ne bi sanjao ono o čemu nije želio razmišljati. Kad se prenuo iz sna, svitala je zora. Voz je i dalje truckao. Munir, koji je sjedio na drugoj klupi, žalio se policajcu da mu popusti kanafu na zglobovima jer su mu prsti utrnuli.

"Vidi, prst ti može proći ispod kanafe koliko je labavo", ismijavao ga je Crni Oblak.

Salih se okrenuo prozoru i prisjećao se sna. Sanjao je Nericu!

Vozio se vozom koji je prolazio pored njene kuće. Ugledao je ju kako mu s divhane maše rukama i viče da zaustavi voz! On joj je kroz prozor kupea pokazao svoje ruke vezane u lisice!

U tom trenutku, kao da se san produžavao, začula se škripa kočnica i voz je polahko stao. Osim njega, Munira i dva policajca svi su spavali u kupeu. Voz je tako stajao skoro pola sahata, kad je kroz prozor ugledao željezničara u teget šinjelu i šapki kako mašući fenjerom viče.

"Stoj! Stoooj!", čuli su se njegovi povicu kroz prozor.

Kao da je onaj željezničar bacio fenjer i pogodio Saliha u glavu, osjetio je jak udarac, čuo lomljavu i vidio svjetlost fenjera pred očima, prije nego je udunula! Kad je otvorio oči, ležao je na travi. Ruke su mu bile svezane lisicama, Ali ih je držao ispred sebe! Kao kad ih je u snu kroz prozor kupea pokazivao Nerici. Podigao je glavu i pogledao oko sebe. Svuda uokolo ležali su robijaši. Na tračnicama je stajao samo jedan vagon od voza. U njega se otpozadi zabila lokomotiva drugog voza na kojoj je pislao velikim slovima UNRRA. Zatim je čuo jauke i pozive u pomoć. Prepoznao je Munira

kako ga doziva iz kupea. Brat mu je rastganih lanaca na rukama potrčao prema kupeu. Iznijeli su Munira u deki. Rešad, krvava lica, ležao na drvenoj klupi odvaljenoj iz kupea. Povrijeđeni su jaukali. Neki se nisu micali. Neke su mrtve izvlačili iz olupina vagona. Kad su izvukli tijelo Crnog Oblaka, razvidnjavalo se! Sam Bog, tako je vjerovalo nekoliko fratara, bio je poslao seljanke da prođu pored njh noseći mlijeko i sir. Bile su odjevene u katoličku narodnu nošnju; bijele ćurdije od kudelje prekrivene crnim jelekom i pregačom, a na glavi su imale crne šaliće s velikom ružama. A one mlade, snahe ili djevojke, imale su velike punđe svijene od pletenica kose na vrh tjemena kao zvrk pite. Pune milosrđa nahranile su patenike i ranjenike sirom, kajamkom i mlijekom.

"April je, zaista, surov mejsec", pomislio je Salih.

Tog jutra bio je osvanuo 28. april, upamtio je. Nekoliko kilometara dalje na stanici pisalo je Slakovci!

52.

Zbog pitome okoline i majskog sunca, uživali su u okolici zatvorskog kruga Sremske Mitrovice. Njih dvadeset i pet s težim povredama bilo je smješteno u stacionar. Munir je povrijedio kičmu, i nikad više neće koraknuti svojim nogama. Sedam robijaša, dva policajca, jedan kapetan i jedan stražar ostali su mrtvi ležati pored skršenog vagona.

Nakon što se oporavio od lakših ozljeda, Saliha su smjestili u ćeliju u kojoj su boravili slavni komunisti: Aleksandar Ranković, Moša Pijade i Aleksandar Đilas. S njim u sobi, pored ostalih, bio je i Rešad Kadić. On je predlagao da napišu pismo nekome od ove trojice komunistčkih lidera u kojem će se žaliti na zatvorske uvjete u KPD-u Zenica.

"E moj pjesniče!", smješkao mu se Salih.

"Bog te je obdario da spjevaš mevlud. Ne troši ga u druge tričarije!"

Oni koji su zahvaljivali Bogu što su još živi dugo su

istraživali uzroke udesa voza.

Saznali su od robijaša kako je prije nekoliko mjeseci, isto tako na otvorenoj pruzi kod Vinkovaca naletio teretni voz iz pravca Beograda, na vagon pun robijaša koji su trebali biti transportovani za Rijeku, i odatle dalje na zloglasni Goli otok. Od stotinu i pedest robijaša, većinom inforbirovaca, samo četrdesetak preživjelo ih je udes. O toj nesreći pisalo je samo sarajevsko Oslobođenje.

Uspoređujući ovaj udes sa svojim, fratri su u to bili uvjereni, dobili su još jedan dokaz kako ih je Jure Bilić htio likvidirati.

"Toliko je mrzio nas fratre, naš Hrvat Jure", tvrdio je jedan od dvadeset i četverice fratara, koliko ih je bilo u ukrcano u vagon.

"A koje je Božije čudo tebe spasilo, Salih", uporno bi ga zapitkivao fratar Čule, krsteći se u čudu kako mu se tijelo prilikom sudara proturilo kroz ruke vezane lisicama iza leđa, i on ih ugledao, isto tako vezane u lisicama, ispred sebe ležeći na travi pored tračnica pruge.

"Nad tobom je ruka proviđenja", vjerovao je fratar.

Tad bi Salih, po ko zna koji put, pomislio na san koji je sanjao u kupeu prije sudara i dolazio u kušnju da ga ispriča fratru.

"Neka ruka rastrgla je lanac kojim ste bili vezani za moga brata. I vi ste blagoslovljen čovjek. Bog vas je sačuvao", uzvraćao mu je.

"Koliko dugo će nas ovdje ostaviti na miru?!", brinuo se fratar.

"Dok se ne svrši rat u Koreji."

"Misliš da će nas vratiti u Zenicu?"

"Mene će vratiti sigurno. Vas će, možda, i ostaviti ovdje. Na miru, kako vi kažete."

"Molit ću za tebe, Salih!"

53.

Iako više niko nije pratio zbivanja u Koreji, kad su ga pozvali da spremi stvari i čeka pred vratima ćelije, pomislio je da je rat gotov

i da ga vraćaju u KPD Zenica.

Bilo mu je drago samo što se u kamion ukrcao i njegov brat. Ovaj put nije bio vezan za fratra.

U KPD-u Zenica zatekao je starog zatvorskog druga biskupa Čekadu.

"Molio sam za tebe, Salihe", obradovao mu se. "Ispratila me je molitva fratra, a dočekala molitva popa", smijao se sam sebi.

Kao što je bila istruhla dokumentacija i arhiva ubijenih robijaša, smještena u jednoj mračnoj ćeliji u Staklari, pa ju je dr. Zdravko Šutej s jednom daktilografkinjom morao prekucavati danima, tako je robijaški život bio istruhnuo od boleščina i dosade. Ni strah, ni glad, ni umor, ni nesanica, nisu imali više kome nanositi patnju. I kad su ih tukli stražari, nisu više onako strastveno, uz psovke, zamahivali palicama.

Starješina Preznaj umro je sjedeći na stolici u Staklari ispred prijavnice.

"Od dosade", smijali su se svi oni koje je on sprovodio kroz karantin i kod isljednika.

"Jer više nije imao kome govoriti: Preznaj starješini."

Režim zatvorskog života sve je više sličio vojničkom. Ustajanje, doručak, smotra, prozivka, rad po hangarima i u polirnici, šetnje po krugu i, ponekad, što je bila novina, popodne predavanja u velikoj sali.

Kad su ih tako, jednog popodneva, postrojavali ispred paviljona, Čekada i Salih bili su skupa u stroju, znali su da ih vode na predavanje u veliku salu. Posjedali su u stolice, kao da su u kino sali. Prozori su bili zamračeni, a dva bijela lustera, kao dvije lopte nabijene na limenu šipku u plafonu, osvjetljavala su salu. Stražari su stajali uz zidove, kao redari u kinosali.

"Mirno!", komandovao je kapetan Lipicaner koji je stajao pored vrata.

Robijaši su se ustali. Ušao je upravnik Jure Bilić.

Prišao je katedri ispod velikog bijelog platna.

"Sjedite!", reko je nakon što je sam sjeo za katedru.

Gledao je u fascikl ispred sebe. Robijaši su šutke gledali u njega. Vlati nauljene kose zalizane preko tjemena skrivale su mu

ćelavost. Podvoljak ispod brade trehuljio je dok je kašljucao.

"Danas ćete gledati film pod nazivom Godine Titovih velikih odluka!", obratio im se.

"Ja ću vam, ukratko, predočiti nekoliko najvažnijih informacija o političkoj i društvenoj situaciji u našoj domovini kako biste bolje razumjeli poruke filma koji ćem vam prikazati."

Zastao je iskašljavajući šlajm iz pluća, držeći skupljenu šaku na bradi. I kao da je grickao košpice, pa im ljuspu želi ispljuvati u skupljenu šaku, žvakao je šlajm u ustima, i valjda ga prugutao, prije nego što je nastavio govoriti, odmaknuo je šaku od usta.

"Ovo je za nas bila presudna godina, drugovi", započeo je uvod u najavljene informacije o najvažnijim političkim i društvenim događajima u Jugoslaviji.

"Za nas je ovo samo prestupna godina", šapnuo je Salih Čekadi na uho.

Upravnik je zastao s govorom gledajući ih dok se sašaptavaju.

"Drugovi", nastavio je opet s početka kao da je osjetio da je rekao nešto pogrešno.

"Ovo je za nas bila presudna godina u kojoj su donesene velike i značajne odluke za budućnost naših naroda i narodnosti", uspio je dovršiti rečenicu čitajući govor iz fascikle.

"Drugovi", opet ih je sve oslovio na kraju govora koji je zaista bio kratak, "nadam se da će vam ove informacije koje ste čuli pomoći da bolje razumijete film koji ćemo vam prikazati."

Digao se iza katedre i napustio salu. Robijaši su ga ispratili stojeći.

"Sjedite!", naredio je stražar pored vrata, koji će ugasiti svjetlo.

Na bijelom platnu pojavio se veliki natpis: ŽURNAL. Zatim je zasvirala muzika, a prije nego što se pojavio lik druga Tita, u maršalskoj unifromi, dok pozdravlja nepregledne strojeve mladića i djevojaka na stadionu, na platnu je pisalo: Godine Titovih velikih odluka.

Slet, cvijeće, aplauzi, limuzine, mahanje rukom, opet aplauzi i cvijeće, govornica, veliki grb Jugoslavije, akcijaši s kolicima, dimne visoke peći u fabrikama, rudari s lopatama, vozovi, polja žita,

zastave... smjenjivale su se slike uz glas spikera koji je pričao isto što i upravnik.

"Prikazuje AVALA film", pisalo je na kraju žurnala.

Tad se upalilo svjetlo. Robijaši su se protezali i zjevali. Stolice su zaklepetale. Stražar je prišao Salihu i Čekadi.

"Vas dvojica ostanite!", naredio im je Lipicaner.

Kad su svi napustil salu, Lipicaner ih je pozvao da pođu za njim. Tek kad su se zaustavili pred upravnikovom kacelarijom, obuzeo ih je strah. Pogledali su se prije nego što je kapetan otvorio vrata.

"Uđite!"

Kancelarija je bila besprijekorno sređena; prozračena, a topla.

"I za vas će ovo biti presudna godina!", prosiktao je kroz zube gledajući ih ispod oka.

"Imat ćete godinu dana vremena da u samici razmislite zašto", siktao je suzdržavajući se od psovke.

Prilikom izricanja ovakvih osuda upravnik bi grešnicima psovao po stotinu bogova. Time je htio reći kolika je njegova srdžba i koliki je njihov grijeh

"Smjesta ih vodi tamo!", izderao se pokazujući desnom rukom prema vratima.

54.

Samice su bile ćelije u zloglasnoj Staklari. Oni koji su preživjeli dan, sedmicu, mjesec, ili tri mjeseca, pričali su o patnji koju su preživjeli. Neki su goli izdržali samicu u februraru, s otvorenim prozorom. Neki su počeli mucati nakon izlaska. Doduše, mucali su oni koji su preživjeli betonaru, u kojoj su robijaše vezali za halku nasred ćelije. Ali niko do sada nije bio kažnjen samicom na godinu dana.

"Jallah i bismillah", spomenuo je Božije ime kad je zakoračio u ćeliju.

Kad su se vrata zatvorila, Salih je, po starom običaju, zastao

na sred ćelije. Osluškivao je korake Lipicanera, koji su se udaljavli kroz hodnik.

U ćeliji je bio mali sto s još manjom stolicom, drveni krevet, bez prostirke, i tuta, koju su u zatvoru ružno zvali kibla. Zbog vrata i prozorčića dužine tri, a visine dva pedlja, za ćeliju se nije moglo reći da je grobnica.

Osjećao se glupo i bijedno.

"Od svakog se može pobjeći, osim od samog sebe", rekao mu je nekad neki starac na sofama džamije dok su čekali ezan za akšam.

Taj starac, koliko se sjećao, komentirao je samoubistvo nekog mladića kome se taj dan klanjala dženaza.

"Bio je fin momak", žalio ga je Salih, jer ga je poznavao.

"Ili se predstavljaj onakvim kakav jesi, ili živi onako kakvim se predstavljaš!", dao mu je savjet, koji je i ovaj starac čuo od nekoga, mudrijeg i od njega samog.

Tako se i on osjećao, kao mladić koji je sam sebe progonio, a finim se drugima predstavljao, pa se, vjerovatno, kad se sustigao, i ubio.

"Zašto si to učinio, ti infantilni dječače?!", pitao se zamišljajući sebe kako šapuće starom biskupu na uho ono što je šapnuo u sali.

"Tvoj infantilni poriv za cinizmom, da bi uživao u nekoliko trenutka smijeha, osudio je starca na smrt. I to na kakvu smrt?!", siktao je sam na sebe, kao da je onog dječaka koga je progonio u sebi uhvatio za gušu.

"Ti podmukli, hinjavi, nezreli stvore", hinjio je tog dječaka u sebi.

"Mašatao si o Pakistanu i Egiptu i sanjao njihove revolucije, očekivao si treći svjetski rat....", ridao je u tišini, čučnuvši na koljena nasred ćelije.

"Golim rukama bih te zadavio", prijetio je sam sebi zamišljajući starog biskupa u susjednoj ćeliji.

"Ja sam šaputao na njegovo uho! Ja sam ti se smijao, upravniče!", htio je istupiti pred upravnikom.

I da nije već jednom tako istupio, a tada je bio nevin koliko je sad bio kriv, da zaštiti Bojlera, pa su obojica kažnjeni, sigurno bi

istupio i to rekao pred upravnikom u kancelariji.

Onda je zamišljao šta sada misli biskup o njemu.

"Da sam provokotar?!", davao je sam sebi odgovore.

"Da sam sve iscenirao. Jer, zaista, ko je drugi mogao čuti i tako brzo izvijestiti upravnika o onome šta sam mu šapnuo u uho?!"

Tad se i sam zamislio nad pitanjem ko je čuo i ko je rekao upravniku, i nije mogao ni naslutiti odgovor.

"Možda bi, ipak, bilo bolje da sam pred upravnikom priznao svoju krivicu?! Tad bi bar pred biskupom otklonio sumnje da sam taj prokleti provokotar, najmrži stvor u koga se može pretvoriti ljudsko biće."

Pogledao je prema vratima. Htio je zalupati i pozvati stražara da mu kaže kako hoće razgovarati s upravnikom.

"Ne vrijedi. Ništa ne bih postigao. Samo bi napravio budalu od sebe. Na koncu, za tako nešto nikad nije kasno. Mogu to učiniti i ujutro, ako procijenim da je to dobra ideja.", primirio se.

"Da hoće biskup učiniti tako nešto, da zatraži razgovor kod upravnika, da se pokaje i kaže kako sam ja kriv, pa da nas upravnik pozove na suočenje... Rado bih mu priznao i preuzeo krivicu, pa makar dobio sto godina samice!", molio se.

Do u noć, kad je svuda vladao muk, u grču je razmišljao i kajao se. I da je htio, nije mogao leći na drveni krevet, jer ga je sprovodnik zaboravio otključati s lanca na zidu.

"Sitne udbaške smicalice", pomisilo je, prezirući ih.

U gluho doba noći, šetajući po mraku, držeći se pri hodu svjetla mejsečine, koja je obasjavala dio ćelije kroz prozor, osjetio je kako ne može zadržati mokraću. Prišao je kibli.

Tad se prisjetio robijaša koji bi pod stresom osjetili bol u burezima, poslije kojeg više nikad nisu uspjevali kontrolirati izlijev mokraće u gaće. Njihove su slamarice uvijek bazdile na mokraću.

Našao je i posudu za vodu. Uzeo je abdest i klanjao jaciju u ćošku, zauzimajući kut iz kojeg ge stražar ne bi mogao vidjeti ukoliko bi se eventualno prišuljao i provirio kroz mišolovku.

Tek tad se smirio. Nije mu se spavalo. Nikud mu se nije žurilo. Mogao je samo razmišljati.

"Polahko, osaburi", smirivao je sam sebe.

"Slobodno razmišljaj o svemu. Imaš vremena koliko hoćeš. Shvati šta ti se desilo i odluči šta ćeš učiniti", savjetovao je sam sebe.

Počeo je analizirati čudeći se kako se sve tako nenadano desilo. Pred svaku opasnost ili zlo koje ga je zadesilo, dobivao je neke znakove upozorenja. Svaku udbašku spletku, svaku provokaciju mogao je prozrijeti i preduprijediti. Ovo je bilo totalno iznenađenje!

Tad se sjetio Nerice! Zar ga nije upozorila u snu na sudar voza?! Čak je vjerovao da ga je njena ruka, s Allahovim dopuštenjem, spasila. Jer, ko ga je, kako i kada izbacio iz ćoška kupea na travu pored pruge?! Obojica robijaša koja su s njim sjedila na istoj klupi u kupeu ostala su smrskana u gvoždu. Iako su njemu bili vezali obje ruke lisicama, a drugoj su dvojici vezali lancima po jednu ruku, tako da im je jedna ruka bila slobodna, njegovo tijelo se proturilo kroz ruke tako da ih je držao ispred sebe. Zar to fratar Čule nije smatrao Božijim proviđenjem?! Tog malog dramatičnog djelića njegova života, u kojem je bila isplanirana njegova smrt, on nije bio svjestan. Od momenta kad mu se učinilo da je željezničar razbio svoj fenjer u njegovu glavu, do momenta kad je pružajući ruke ispred sebe pokušavao da se digne s vlažne trave, ničega nije bio svjestan.

E sad je žalio što se proviđenje, ma od koga bilo, umiješalo u sve to. Zar ga je spasilo da bi ovo doživio i bio tu gdje je sad?

Pokušao se sjetiti da li je sinoć nešto sanjao. I nije se mogao sjetiti bilo kakva sna. Nerica mu više nikad u san nije ni došla. Kao da je umrla, u snu, one noći kad njegova smrt bila isplanirana! Nikad joj niko više ni ime nije spomenuo.

Ili je se, možda, ovo nije ni ticalo, jer ga je i sama poznavala kao infantilna dječaka, koji je i njoj nekad iz čistog cinizma nanio nekakvu bol, pa ga je, kao takvog, možda, i prezrela, i stoga ga pustila da se jednom suoči sam sa sobom, i iskusi patnju kakvu je i sama iskusila. Da shvati da je, možda, još neko nekad, kao i stari biskup sada, ispaštao zbog njegovog hira, cinizma i kibura.

Rojile su mu se razne pretpostavke i zaključci.

"Zar nisam tako, već jednom, ispaštao zbog toga što sam bio povrijedio Bojlera?!", pitao se.

Jeza ga je obuzimala od pomisli kako je postao monstrum koji prouzrokuje patnju dragim prijateljima poput Nerice, Bojlera,

starog biskupa, pa i majke, i drugova, poput Stupca, koji su se iz ljubavi prema njemu žrtvovali, trpeći veliku bol i patnju.

Ali, nije to činio svjesno! Koliko god imao mazohističku potrebu da sebe optuži i kazni, nije mogao sebi priznati da je to radio namjerno, svjestan posljedica onoga što je činio dok je činio.

Preispitivao je svaki slučaj posebno. Zar mu majka nije željela, pa čak bila i ponosna, što joj djeca, za razliku od drugih mladića iz mahale, idu u džamiju sa starcima, i štuju dragog Allaha?! Tako ih je ona odgajala i, više od rahmetli im oca, opominjala. I tad je patila! Sama!

Nericu je volio svim srcem. Ali zbog njenog dobra, jer je znao da bi mogao biti i uhapšen, nije joj htio dati do znanja da je voli. Nije ju želio zavoditi. I rekao bi joj, da se nije bojao da će je povrijediti, kako treba tražiti pristojna mladića i udati se.

Bojlera je zavolio iz sažaljenja. Svi su ga bili odbacili, pa čak i sumnjičili, a on ga je prihvatio kao prijatelja i starao se nad njim, onako naivnim, kao stariji brat. Nije ga htio povrijediti, savjetujući mu da se kani Zlate. Htio ga je samo zaštititi od opasnosti koja se, zar nije bio u pravu?!, bila nadvila nad njima.

Doktora Čekadu, starog biskupa, uvažavao je i pomagao mu koliko je mogao. Zar i taj starac, od koga su robijaši zazirali, nije u Salihu bio našao nekoga s kim može slobodno razgovarati. Zar se iko drugi od robijaša, osim mlađeg mu brata župnika, smio s njim pojaviti i sjediti u sali pred upravnikom?!

Jest rahmetli Stupac pruzeo na sebe pisanje Programa. Ali, zar i on ne bi postupio isto?!

Prisjetio se kada je u nekoj općinskoj arhivi, valjda u zalutaloj pošti, našao program nekog slovenačkog društva građana. Tad je prvi put i vidio kako se pišu članovi i paragrafi nekog programa. Kazao je to Stupcu.

"Nek ti to bude mustra za pisanje našeg Programa."

"Omere, imamo male izglede za uspjeh."

"Haram je biti pesimista, Salih."

"Nisam pesimista, već pokušavam misliti realno. Zar ne vidiš da komunisti džinovskim koracima osvajaju svijet, dok mi koračamo pout mrava. Tako se svakog dana razmak povećava; komunisti

napreduju, a muslimani stagniraju."

"U pravu si. Ipak nam je farz učiti i taj mravlji korak! A Allah određuje pobjednike i one koji će, na koncu, stići do cilja!"

"Koji je, onda, činilac presudan za pobjedu?"

"Predanost!"

Polemika sa Stupcom i dulje je trajala, ali se Salih predao snu.

55.

Pucer, koji mu je bio donio stvari, ušao je u sobu, zamijenio kiblu i ostavio tacnu s doručkom, zatekao ga je kako spava šćućuren u ćošku. Ne rekavši mu ni riječi zatvorio je vrata iza sebe.

Ostao je još šćućuren mirišući miris toplog čaja koji je unio pucer.

Doručkovao je čaj i kukuruzu.

Počeo je novi dan! Zapamtio je datum! Pokušao se sjetiti da li je nešto sanjao. Ne, ništa nije bio usnio. Prebrao je stvari i prepozano bratove čarape, košulje i potkušulje. Nikakvu poruku mu u stvarima nije poslao!

Ostao je sam u samici! Nikoga nije ni u mislima želio imati u društvu. Nije imao volje ni moliti, što je srčano uvijek u ovakvim situacijama činio. Bio je ravnodušan prema svemu; prema mukloj tišini, koju je remetilo samo graktanje vrana u daljini; prema vremenu koje će, siguran je bio, sporo prolaziti, a vani je bilo još i oblačno; prema bolovima u kostima, koje će se sigurno pojačavati. Niti ga je zanimala smrt niti život. Dosad je bio radoznao kakav će biti taj, često najavljivani, susret sa smrću, nakon vješanja u Ćelovini, monogobrojnih udaraca u mračari, gladi i žeđi u štenari, davljenja u vodi, odvodđenja na pogubljenje u noći... Kao što je tajno maštao o slobodi i bio radoznao kakav će to biti susret s čistim vazduhom, Suncem, Neretvom, jastukom i čaršafom u čaradku, prijateljima... Sad mu je bilo sasvim svejedno hoće li umrijeti večeras, sutra, za stotinu, dvije stotine ili tri stotine dana. Nije mu bilo krivo ni što je, kako je pretpostavljao, Ćima likovao kad mu je

upravnik saopćio da ga je kaznio.

"Nek likuje, jadničak", žalio ga je.

I da mu je tad neko ponudio da kaže posljednju želju, koja će mu biti ispunjena, on bi samo slegnuo ramenima.

"Nisam vrijedan nikakvih želja", rekao bi mu iskreno.

Nikoga nije želio vidjeti, ni s kim razgovarati, ništa pojesti, nigdje drugo boraviti... Osjećao je kako više ne bi mogao poželjeti ničiju smrt, čak ni Titinu, ni Staljinovu...

Kad se zapitao da li bi poželio čuti ključ u susjednoj ćeliji i korake stražara koji izvodi Čekadu, nasmiješio se.

"Koliki sam baksuz, kad bih to izgovorio, nešto bi ga gore od samice zadesilo."

U takvom halu provodio je prve dane i noći u samici. Kao što hirovita Neretva protičući oštrim strmovitim kanjonom pravi slapove i virove, pa se, ostavljajući sav mulj i talog na ušću, utopi u tiho i nepregledno more, tako se, nekako, njegova duša, nakon huke misli, smirila i utapala u nepreglednu pučinu vremena koje je samo naslućivao ispred sebe.

Kad je htio otpočeti računanje vremena i upamtiti datum u kojem je prekoračio prag samice, čudo se raspršilo u banalne brojke; opet je 14. april, Dan policije, bio koban za njega!

56.

Maj je za njega bio blag mjesec, samim tim što smjenjuje surovi april. Šta ga je prije na to podsjetilo; samo ime mjeseca maja, ili onaj dječak u njemu, dok je šetajući u krug po ćeliji, kao da je krenuo na put oko zemljine orbite, na knjige Karla Maja, dvoumio bi se.

Jednostvano, pred oči mu je istrčao onaj dječak koji je, krišom bježeći kroz avliju prema drači na obale Neretve, s knjigama vezanim kaišem vitlao pored sebe, tražeći osamljenu stijenu.

Onako krakat, lahko se džilitao u zrak i doskakao na stijene. Na jednoj stijeni, gdje je već bila izgažena sitna trava, kojom je

mazao bradavice na rukama, sunčao se gušter. I on će, poput guštera, leći potrbuške na stijenu i staviti knjige ispred sebe. Bile su to knjige *Vinetu* i *Old Šetrhend*.

Obradovao se sam sebi da mu je memorija još u dobrom stanju, kad se prisjetio da knjiga *Vinetu* ima tačno onoliko strana koliko u godini ima dana.

"Kad bi zidovi ćelije bili korice, a dani u njoj stranice?!", othuknuo je žaleći za danima sretnog djetinjstva.

Od silnog uzbuđenja i miline sjećanja na djetinjstvo, skupa s potrbušenim dječakom na stijeni otvorio je prvu stranicu knjige. Jasno je vidio naslov prvog poglavlja knjige *Vinetu*: *Na velikoj zapadnoj željeznici.* Skoncentrirao se na prve redove kao da ih čita stoti put, šapućući ih uz huk Neretve.

"Od ranog jutra prevalih dobar komad puta. Bio sam prilično umoran i smetale su mi vrele zrake sunca koje je bilo u zenitu; zbog toga sam odlučio da se odmorim i objedujem. Već pet dana, otkako je naše društvo razbila brojna četa Ogelalaha, nisam opazio, vrijedna spomena, životinju, ni trag čovjeka, i čeznuo sam za nekim razumnim bićem kako bih se mogao iskušati nisam li nakon dugotrajne šutnje izgubio sposobnost govora."

Mogao je nastaviti i slijedeći pasus, Ali se zaustavio, kao da je zatvorio knjigu, i pogledao prema prozoru. Mahinalno, kad god ga neka teška pomisao žrecne u srce, okretao bi se prozoru i zurio u parče neba.

"Zar se zbog dugotrajne šutnje može izgubiti sposobnost govora?", pitao se.

"To im je cilj, zar ne?!", siktao je misleći na udbaše. Ponašanje pucera i stražara, jedine dvije osobe koje je viđao, koji nikad nisu izgovorili riječ, ukazuje na takav udbaški naum.

"Merhaba, Salih!", iznenada je progovorio nagalas. Zatim se nasmijao, jer je sam sebi izgledao kao luđak. "Rekoh li ja tebi, merhaba, Salih?!", glas mu je odzvanjao samicom, kao kad se dva dobra ahbaba dovikuju pod Bijelim Brijegom.

"Moram imati sugovornika s kojim ću ovako razgovarati dok šetam obilazeći zemaljsku kuglu", razmišljao je.

"Ako ga nemam, moram ga izmisliti", nastavio je smišljati

samodbranu, kako ne bi zanijemio za godinu dana.

"Pa zar nisam maštao o putu oko svijeta?", ismijavao je sam sebe hodajući u krug po ćeliji u smjeru zemljinog kruženja u orbiti.

I opet se zamislio kako potrbuške leži na kamenu pored Neretve i mašta.

"Ne treba mi niko drugi", uskliknuo je i zastao nasred ćelije.

Kao da je u tom trenutku bio prišao dječaku potrbušenom na kamenu pored Neretve i upitao ga da li još uvijek želi na put oko svijeta, i on mu, obradovan pozivom, pružio ruke da ga povede sa sobom, žurno je počeo kružiti po ćeliji, držeći ruke na leđima, zagledan u beton ispred sebe, zamišljajući kako pored njega skakuće onaj štrkljavi dječak.

U tom je času čuo kako se mišolovka malo pomjerila. Znao je da ga stražar proviruje, gledajući ga kako kruži po samici, kao mršavo kljuse po vršaju.

"Šta ćemo ponijeti sa sobom?", pitao je naglas zamišljenog saputnika.

"Dobro", kao da mu je saputnik pokazao knjige uvezane kaišom, složio se.

Tad se nakašljao kao da se već malo zamorio od puta. "Kad ti dojadi šetati, ti samo nestani. Uredu?", žalio je zamišljenog saputnika.

Tad je stražar zatvorio mišolovku.

"Ne obaziri se na njega. On misli da sam pobenavio", govorio je tako glasno da ga je mogao čuti stražar na hodniku i kroz zatvorenu mišolovku.

Tad je sjeo na stolicu, ko biva, da se odmori.

"Koliko poglavlja ima *Old Šetrhend*", ispitivao je dječakovu memoriju.

"Deset poglavlja u prvom tomu, a devet u drugom", kao iz topa odgvorio mu je dječak.

"Naslov petog poglavlja, drugog toma knjige *Old Šetrhend*?", upitao ga je, kao da se igrao s rahemtli Omerom Stupcom, vraćajući se iz škole.

"*Gvozdeno srce*, strana 191.", odgovarao mu je dječak ponosno.

Tad je Salih zasuzio, prisjećajući se zadnjeg pasusa toga poglavlja: *"Za ovakva nesretnika čovjek ništa drugo nad njim ne može učiniti nego da šuti."*

"Slijedeće poglavlje jeste: *Kod stotinu stabala",* odgovarao je dječak u njemu, a da nije bio ni pitan.

Kao da je držao knjigu u rukama i zaklopio joj korice, naslonjen na sto laktovima, držeći glavu među dlanovima, zaplakao je.

Mrak je neprimijetno ispunjavao ćeliju, skrivajući ga od pogleda stražara kroz mišolovku. Vrata su se otvorila. Neko je ušao, otključao krevet, uzeo kiblu i zatvorio vrata. Tako je uvijek činio dva sahata prije ponoći. On ga nije ni pogledao.

Prije nego što je legao, klanjao je jaciju u kutu ćelije. Zvono ga je probudilo, kao i uvijek u šest sati ujutro. Sišao je s kreveta.

"Merhaba, Salih", pozdravio je sebe živahna.

"Rekoh li ja tebi, merhaba?!"

Stražar je ušao i zaključao katancem krevet na zidu. Čim je zatvorio vrata, Salih se abdestio i klanjao sabah u istom kutu ćelije. Iščekivao je doručak. Po mirisu koji je donosio vjetar kroz prozor, znao je da će mu donijeti bijelu kahvu. Doručkovao je i žurno počeo kružiti po ćeliji. Želio je povratiti jučerašnje uspomene na djetinstvo, zamisliti kako, kao dječak, čita knjigu *Vinetu*, i uživa u krajoliku prerija, klanaca, planina, rijeka... Kao da je žedan putujući vrelom pustinjom otkrio bunar, zatrpan pustinjskim pijeskom, pa se, razgrnuvši pijesak i šipražje nad njim, sagnuo i napio hladne vode, toliko je radosti u njemu budio osjećaj pamćenja sadržaja knjige koju je kao dječak danima čitao. Poistovijetivši se s piscem i njegovim junacima, kao da je bivao među njima: uživao je u pejsažima, preživljavao strahove i radosti...

Tako je iz dana u dan čitao i čitao...

Liježao je u deset sati navečer, kad bi mu krevet otključavali, budio se u šest, kad je zvono zvonilo, umivao se i abdestio, štedeći vodu, klanjao je sabah, doručkovao, u podne se opet Bogu pomolio, ručao, pred zalazak sunca, ikindiju klanjao, malo bi se posvetio higijeni tijela, nakon zalaska sunca akšam klanjao, tad i jasin učio, večerao...

Kad je izračunao kalendarski da mjesec ramazana počinje, postio je.

Nikad nije vidio kupatilo, toalet i česmu, pa sebe nije mogao ni zamisliti kako je izgledao.

Svrab po koži, lišajevi i uši u kosi, prehlada, kašalj, proljev, zubobolja, glavobolja, čir u stomaku... od svega je bolovao, i sve je bio preboljeo, kad je, jedno jutro, po ledenicama na prozoru, primijetio da je snijeg Zenicu zameo.

Navlačio je čarape na ruke, pa bi huknuo u njih, da bi se zagrijao. Kao da je, putujući orbitom zemlje, bio došao na sjeverni pol.

Do tada je bio sve knjige iščitao. Navukavši na sebe svaki dronjak i krpicu koju je imao, ophrvan hladnoćom, bez snage da korača, sjedio je na stolici. Osjetio je da ne može dalje putovati. Znao je da mu niko neće pomoći da se pridigne. Čekao je da mu otključaju katanac s kreveta i da legne, vjerujući da se više nikad neće pridići na svoje noge. Bile su se ukočile od studeni, kao ledenice na prozoru.

Kako je pročitao knjige, kao da se rastao s dječakom, nije se imao s kime opraštati pred spavanje.

Drhteći, sklupčao se na drvene daske kreveta, ne skidajući sa sebe dronjke. Bojao se da se iz sna više neće moći ni probuditi.

Sudbina mu je priređivala nekoliko puta rastanak sa životom. Kao i svaki živi insan kad se rastaje sa životom, upitao bi se ima li posljednju želju. I začudio se šta mu je na um palo u tom trenutku. Nekad je poželio grumen majčine halve, jednom je poželio skok sa stijene u hladnu Neretvu, jednom je poželio vidjeti Nericu na izvoru Bune itd. A sad je poželio da pročita posljednu stranicu, tačnije stranicu i pol, iz knjige *Old Šetrhenda* poglavlja *Gvozdeno srce* u kojoj Karl Maj opisuje jahanje kroz pustinju obasjanu mejsečinom. On uspoređuje to jahanje sa snom u kojem je sanjao da leti.

"Tako sam se znao visoko uzdignuti iznad zemlje lebdeći od mjeseca do mjeseca i od zvijezde do zvijezde, iz jedne vječnosti u drugu obuzet neizrecivim užitkom", šaputao je pasus zagledan u prozor kroz koji su probijale zrake mjesečine.

"Ali taj užitak nije počivao u meni zbog ponosa što sam bio kadar savladati taj prostor, već je to bilo ono pokorno i pouzdanja

puno blaženstvo da me nosi svemoćna jubav i vodi sve dalje", nastavio je šaputati zamišljajući pisca kako svjestan da sanja još leži ne želeći se probuditi.

"Lebdi se dok čovjeka ne obuhvati divljenje i radosno pouzdanje u neshvatljivu, a opet svuda prisutnu ljubav koju čovjek može uprkos bogatstvu riječi svih svojih jezika iskazati mucajući, a to je PRIRODA ... PRIRODA ... PRIRODA", šaputao je iznemoglim glasom, dok su mu obrazi kvasili suze.

Ovako je želio umrijeti!

Bog dao, pa je te noći odjugovilo. Zaspao je i probudio se prije zvona. Nije bio umro. Osjećao je da mu se tijelo otkravilo. Sišao je s kreveta gibajući se. Nije ni drhtao.

Šućurao je Allahu na jugovini, a Karlu Maju na uspavanci. "Merhaba, Salih!" pozdravio je samog sehe. "Rekoh li ja tebi merhaba, Salih?!"

Tog je jutra odlučio sam ponovo šetati zamišljajući kako čita knjige. Sad je obrnuo redoslijed, prvo je čitao *Old Šetrhenda*, dva toma, a *Vinetua* je ostavio za kraj.

57.

I toga jutra vjetar je unio miris kahve kroz prozor. Znao je da kuhari nose manjerku kroz krug i da će mu uskoro stići doručak. Po jutarnjoj svjetlosti znao je da će vani biti sunčan i lijep dan. Morao je nastupiti mjesec april. Ali nije znao koji je to dan mjeseca aprila. Datume je pobrkao otkad je bio dobio groznicu.

Dok je završio doručak, šolju kahve i komad kukuruze, odmah se vratio šetnji. Bio je pri kraju čitanja knjige. Vinetu je bio mrtav. Tugovao je za njim.

Kad je, opet, jednoga jutra, vjetar donio miris kahve i paleži korova, znao je da je vani lijep i sunčan proljetni dan i da su seljaci izišli u svoje bašče, pale korov i piju kahvu. Koliko se obradovao tom saznjanju, toliko je požurio završiti s čitanjem knjige.

"Ali ko u planinama Gros-Ventre na rijeci Metsur bude stajao

kraj groba Apača taj će reći: "Ovdje je pokopan Winetu, Indijanac i veliki čovjek!", šaputao je zadnje retke, kad je čuo da se vrata od susjedne ćelije otključavaju.

Zastao je!

Znao je po tome kako je jasno čuo miris kahve i paleži koju je vjetar donio iz daljine, kako su mu se bila izoštrila čula mirisa, da su mu, isto tako, čula sluha zakržljala.

Ponovo je čuo zveckanje ključevima i lupanje mandala na vratima! Zatim koraci...! Uduplani!

Do ovoga jutra nikad nije čuo bat koraka dvojice ljudi na hodniku. Odlazili su hodnikom.

Čekao je da se koraci vrate. Pokušao je skupiti svoje stvari na jednu hrpu. Prostro je kaput na beton. Na njega je nabacao odjeću i svezavši rukave kao uprte torbe, napravio zavežljaj.

Otišao je u kut gdje je klanjao, zahvalio se Bogu, dugo držeći ruke ispred lica. Zatim se pridigao, okrenut onako kako se okretao u namazu, prišao je zidu, u koji je gledao dok je klanjao zamišljajući Kabu, i kažiprstom, kojim je kao dječak prelazio svaki redak knjiga Karla Maja, a sad obrisao suzu, napisao njegovu zadnju rečenicu iz *Vinetua*!

"Ovdje počiva crvena rasa, ona nije postala velika, jer joj to nije bilo dopušteno."

Iščekivanje povratka koraka činilo ga je nervoznim. Često je morao pišati u kiblu.

Bilo je vrijeme ručka. Bat koraka se nije začuo. Čekanje se oduljilo, kao jahanje kroz nepreglednu preriju...

I bit će vrijeme večere, i počinak će doći, niko hodnikom koraknuti neće!

"Opet sam zaboravljen!", jauknuo je stojeći ispod prozora.

U zoru je padala kiša. Nije mogao plakati.

Ujutro je vjetar, kao mnogo puta do tada, nanio miris kahve.

"Kuhari raznose doručak", pomislio je. Vrata se opet nisu otvarala.

"Nema me ni na sipsku za doručak!", pomislio je, vjerujući da su ga osudili da skapa od gladi sam u samici. Kako se spuštao suton u samici i nestajalo svjetlosti, tako je u njemu iščezavala nada.

Tad su se začuli koraci kroz hodnik.

"Lipicaner!", prepoznao mu je korake.

Ključevi su zazvečali, vrata su se otvorila, ispred njega je stajao Lipicaner.

"Za tebe, ipak, nije bila prestupna godina, Salih!", smijao mu se držeći vrata otvorena dok nije izišao.

Vraćen je u "kec"! Lipicaner ga je upustio u spavaonicu i zatvorio vrata za njim. Robijaši su zabezeknuti gledali u njega dok je stajao ispred vrata u dnu spavaonice. "Selamun alejkum!", htio je prvo pozdraviti svoje drugove.

Niko nije odgovarao na pozdrav.

"Rekoh li ja vama selamun alejkum?!", ponovio je pozdrav naprežući glasne žice. Opet ga niko nije čuo! Glas mu je bio umukao!

KRAJ!

RECENZIJE

LATIĆEV STIL KNJIŽEVNOG MAGA I. B. SINGERA

Rukopis Latićevog romana ima stotinjak kompjuterskih stranica teksta. Roman ima tri dijela i pedesetak poglavlja, u kojima je opisan ključni dio životnog puta Saliha Behmena, jednog od osuđenih članova organizacije *Mladi muslimani*. Od trenutka hapšenja, praktično, počinje i strašna, nadljudska borba Saliha Behmena da sačuva dostojanstvo i ideale zbog kojih je došao u sukob s moćnom i beskrupuloznom UDB-om Federativne Jugoslavije.

Čitalac bi pomislio: "Sve smo to već vidjeli i upoznali u zatvorskim sjećanjima jednog drugog pripadnika *Mladih muslimana* Munira Gavrankapetanovića *"U plamenu kušnje"*. No, nakon te izuzetne memoarske literature, pojavljuje se ovaj Latićev roman o Salihu Behmenu, kao nešto više od sjećanja.

Prema vlastitom priznanju autora, Salih Behmen je bio veliko i gotovo neprikosnoveno ime među *Mladim muslimanima*. Alija Izetbegović je poslije njegove smrti rekao: "Otišao je najveći među nama". Latić je imao priliku upoznati Saliha Behmena, biti uz njega i dugo razgovarati. Ta vrsta oduševljenja jednom ljudskom veličinom čini se da je dugo pratila autora ovog romana. Ali, umjesto patetičnih detalja Latić otkriva i veličine i slabosti pripadnika ove organizacije, te pokušava dati prave odgovore otkud da je Salih Behmen izdržao sve torture čuvajući iskonsku dobrotu i snagu neokrnjenog dostojanstva, a mnogi drugi nisu to uspjeli.

Roman je ispisan potresno i suosjećajno. Nevjerovatno je s koliko uvjerljivosti Latić ispisuje tragediju porodice Behmen. Nedžad Latić ima nevjerovatno jezično bogatstvo i iz tog jezičkog bogastva rađa se jedan stil izuzetne sugestvine snage. Čitalac biva

gotovo hipnotiziran perfektnim slikama i piščevim detaljiziranjem na njima. Ima neke posebne sličnosti Latićeve sa stilom književnog maga Isaka Baševisa Singera. Iako sam uvijek poricao da postoji talenat, da posotoji nekakav urođeni dar za pripovijedanjem, nakon čitanja ovog romana vidim da nisam bio u pravu. Latić tako živopisno oslikava veliku borbu Saliha Behmena, da svaka njegova rečenica guta i opčinjava. Čitalac je uvijek uz junaka, koji se pati i bori da ostane čist pred Bogom.

Brojna poglavlja počinju s likovima UDB-inih vođa i onim detaljima koji pokazuju šta je ta tajna policija uistinu bila. Predložio sam autoru da se koriste, u tim slučajevima, samo prezimena u ovom romanu, premeda je krajnja odluka na autoru, koji izgleda raspolaže i dokumentima, koje okvirno koristi u svom romanu.

Predlažem štampanje knjige *Krv bijelog horoza*, jer ćemo tu dobiti politički angažiranu literaturu, a ipak književno izuzetno vrijednu.

Sejo Omeragić

NEOČEKIVANI LATIĆ

U svom romanu *„Krv bijelog horoza",* Nedžad Latić nudi novu dimenziju priče o poslijeratnim istragama mladih muslimanskih vjerskih aktivista. Ne, nije riječ o aktuelnoj priči. Nije riječ o ratu o kome je Latić već svjedočio, niti o aktuelnom ratu protiv terorizma. Nedžad Latić je konačno dovršio priču o stradanju Saliha Behmena i drugih aktivista organizacije *„Mladi Muslimani"* nakon Drugog svjetskog rata.

Čitalac otkriva da je priča urađena na neočekivan način. Od autora, koji je samog sebe ideološki i politički profilirao upravo na tradiciji *„Mladih Muslimana",* mnogi su očekivali drugačiji pristup. U brojnim prikazima historijata organizacije *„Mladih Muslimana"* davane su političke, ideološke i druge dimenzije, koje bi teško izdržale kritiku vremena. Sada u Latićevom rukopisu, otkrivamo neke od ključnih ličnosti ove organizacije kao potpuno obične, zaljubljene mladiće koji se sticajem okolnosti, pa čak i vlastite mladalačke gluposti, nađu na udaru beozbirne sile. Nisu samo žrtve u Latićevom rukopisu obični ljudi, nego su to i istražitelji. Latić nam nudi dva izdvojena lika žrtava i dva lika progonitelja, od kojih jedan i sam kasnije postaje žrtvom. Latićeva knjiga pokazuje što će ostati, kada se uklone sve te naslage komunističke ideologije, socijalističke revolucije, islama, vjerskog revolucionarnog aktivizma iz sukoba koji su u drugoj polovini dvadesetog stoljeća odvijali po Bosni i Hercegovini. Nakon svih velikih riječi o žrtvovanju za ovu ili onu ideju, ostaje nasiljem prekinut život. Ostaju neostvareni mladi životi, neostvarene ljubavi, neispričane životne priče ponovo zaklonjene velikim riječima i skrivene novom zloupotrebom pojedinaca, koji su već jednom stradali za te velike ideje. Tome nas podučava Latićeva priča o *Mladim Muslimanima*.

Jedan isljednik je u fioci jednog šegrta u Mostaru pronašao u fišek umotan papir na kome je bio ispisan Program organizacije

Mladi Muslimani. Pod pritiskom i mučenjem, šegrt je progovorio i isljednici su uskoro počeli da otkrivaju imena ostalih članova organizacije. Uskoro su vlasti objavile otkriće muslimanske terorističke organizacije.

Salih Behmen, iako je slovio kao stvarni autor programa i zakletve ove organizacije, biva osuđen na relativno manju kaznu. Dobija samo „srednju kaznu" od 12 godina. Razlog što je vlast bila blaga prema njemu, uprkos traženju jednog od istražitelja da i njemu bude izrečena smrtna kazna, potpuno je lične prirode. Isljednik pokušava da učini uslugu djevojci koja je zaljubljena u Saliha.

U novom Latićevom romanu, ljubav je taj koja najviše utiče na sudbine tih mladih ljudi. Takav je lik Bojlera, jednog od najsurovije kažnjavanih zatvorenika iz ove grupe. Zatvoren je slučajno, zato što je te večeri u hodžinom dvorištu ganjao horoza, a ne zato što je propagirao bilo kakve revolucionarne ideje ili spremao nekav nasilan čin. Isljednik koji ga je zatvorio i mučio, imao je također personalne motive za svoju policijsku istragu. Kasnije isljednik postaje i sam žrtva obračuna među samim progoniteljima.

Mladi Muslimani su, prema Latićevom tumačenju, potpuno pogrešno predviđali sukob između zapadnih i socijalističkih zemalja. U očekivanju takvog sukoba, usudili su se da svojim ideološkim aktivizmom izazovu okrutnu silu protiv sebe. Osim takve naivnosti i vjernosti svom vjerskom identitetu, oni nisu imali grijehove za koje su optuživani.

Stoga i jeste vrijedna Latićeva poruka onima koji danas, u vrijeme nakon jednog novog rata, čitaju priču o stradanju *Mladih muslimana* poslije onog, Drugog svjetskog rata. Latića, kao osobu koja je u kasnijim progonima doživjela šta znači policijska istraga protiv bliske rodbine, više zanima individualna dimenzija, pojedinačno stradanje, posljedice unutar porodice žrtava nego ideološka ili kolektivna dimenzija priče o *Mladim Muslimanima*. Latić više tuguje zbog prekinute mladosti i ljubavi osoba koje su bile žrtve policijskog progona, nego zbog neostvarenih ciljeva organizacije koja je proglašena za terorističku prijetnju novoj vlasti. Umjesto ideologija u čije ime su žrtvovani i progonjeni i progonitelji, Latić nas u ovom romanu uvodi u stvarni život svojih junaka.

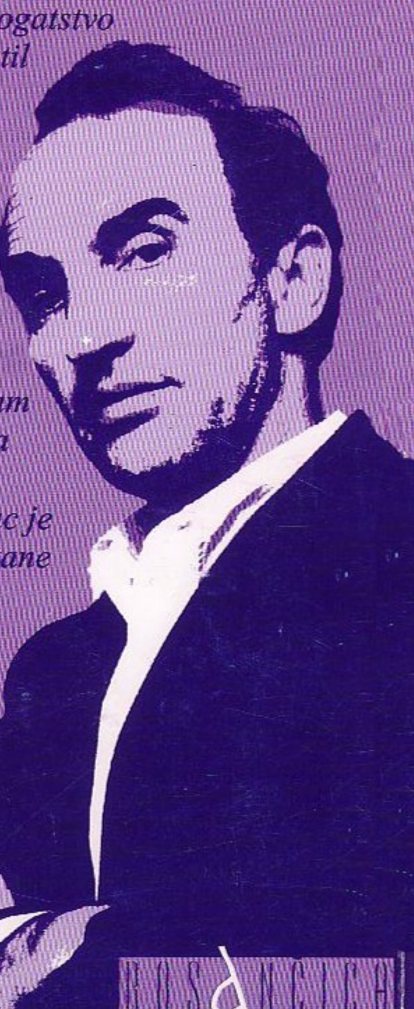
Činjenica da se Latić, kao autor, odlučio na takvo skretanje pogleda sa ideoloških i političkih razloga za stradanje ličnosti koje su mu i osobne veoma važne predstavlja najdramatičnije otkriće. Zašto su Salih Behmen i drugi stigli u zatvor, danas je to manje-više irelevantno i nevažno za savremenog čitaoca. Niko ozbiljan neće poreći da su oni bili žrtve komunističke represije, da je to bilo vrijeme revolucionarnog čišćenja društva, u kome su pored njih i ravnopravno s njima, stradavali i *Križari*, kao i brojni drugi „narodni neprijatelji". Ali, čitanje Latićevog romana o tom vremenu, pokazuje nam slike običnih ljudi - i žrtava i progonitelja - koji koriste iskušenja jednog vremena kako bi jedai drugima nanijeli bol, patnju i nesreću. Na iskušenja koja nam donosi sadašnje vrijeme, Latić je neke od odgovora pronašao prikazujući nam sudbinu zatvaranih i progonjenih *Mladih muslimana* kao što je Salih Behmen. Taj odgovor nije ni ideološki ni politički, nego sasvim običan ljudski. Ovaj roman otkriva da postoji jedan neočekivani Latić.

Esad Hećimović

Nedžad Latić (Pridvorci, 1959).
Živi i radi u Sarajevu od 1973. godine.

Do sada je objavio: ***Večernja kravata** - 1997*, proza; ***Rat u Srednjoj Bosni** - 1998*, publicistika: po priči ***Večernja kravata*** snimljen je dugometražni igrani film ***Tunel***; ***Boja povijesti*** (Izetbegovićeve godine 1983 do 2003) - 2003, publicistika; ***Dženneta*** - 2004, proza.
Danas je direktor izdavačke kuće *Bosančica print* i urednik lista *Ogledalo*.

"Roman je ispisan potresno i suosjećajno. Nevjerovatno je s koliko uvjerljivosti Latić ispisuje tragediju porodice Behmen. Nedžad Latić ima nejverovatno jezično bogatstvo i iz tog jezičkog bogastva rađa se jedan stil izuzetne sugestvine snage. Čitalac biva gtovo hipnotiziran perfektnim slikama i piščevim detaljiziranjem na njima. Ima neke posebne sličnosti Latićeve sa stilom književnog maga Isaka Baševisa Singera. Iako sam uvijek poricao da postoji talenat, da postoji nekakav urođeni dar za pripovijedanjem, nakon čitanja ovog romana vidim da nisam bio u pravu. Latić tako živopisno oslikava veliku borbu Saliha Behmena, da svaka njegova rečenica guta i općinjava. Čitalac je uvijek uz junaka, koji se pati i bori da ostane čist pred Bogom."
SejoOmeragić

9 789958 650246

BOSANČICA